

Tari Edit

ÁRPÁD-KORI TEMPLOMOK CEGLÉD KÖRNYÉKÉN II.¹ CEGLÉD-NYÚLFÜLEHALOM

Bevezető

Cegléd környékének egyházi emlékeit régészeti módszerekkel, tervszerűen sohasem kutatták. Kutatásaim megkezdése előtt csupán két templomos lelőhelyen történt leletmentés: Tópál Judit Cegléd-Madarászhalmon, Dinnyés István pedig Csemő-Hosszúdúlón tárt fel templomalapozást (TOPÁL 1972, TARI 1991).

A környék egyházi emlékeinek régészeti vizsgálatát 1986-ban kezdtem meg.² 1992 őszéig – a téma szempontjából csaknem fehér foltként szereplő területen – 10 Árpád-kori templomos falu helyén folyt régészeti kutatás.³ Feladatul tűztem ki a vidék korai, a szakirodalomban szinte teljesen ismeretlen egyháztörténetének vázlatos megrajzolását az írott források és a régészeti adatok alapján.⁴ Az alábbi tanulmány is e munka egyik láncszemét képezi.

A lelőhely

A Nyúlfülehalom Cegléd-től délkeletre légvonalban kb. 5 km-re található, a Ceglédet Törteltől és Nyársapáttól elválasztó hármass határponton (*1. kép*). Az 1700-as évek óta, mintegy a középkori határvonalat megőrizve húzódik itt a közigazgatási határ a három település között. Mára az egykori határdombnak csak kis része maradt meg.⁵

Okleveles adatok

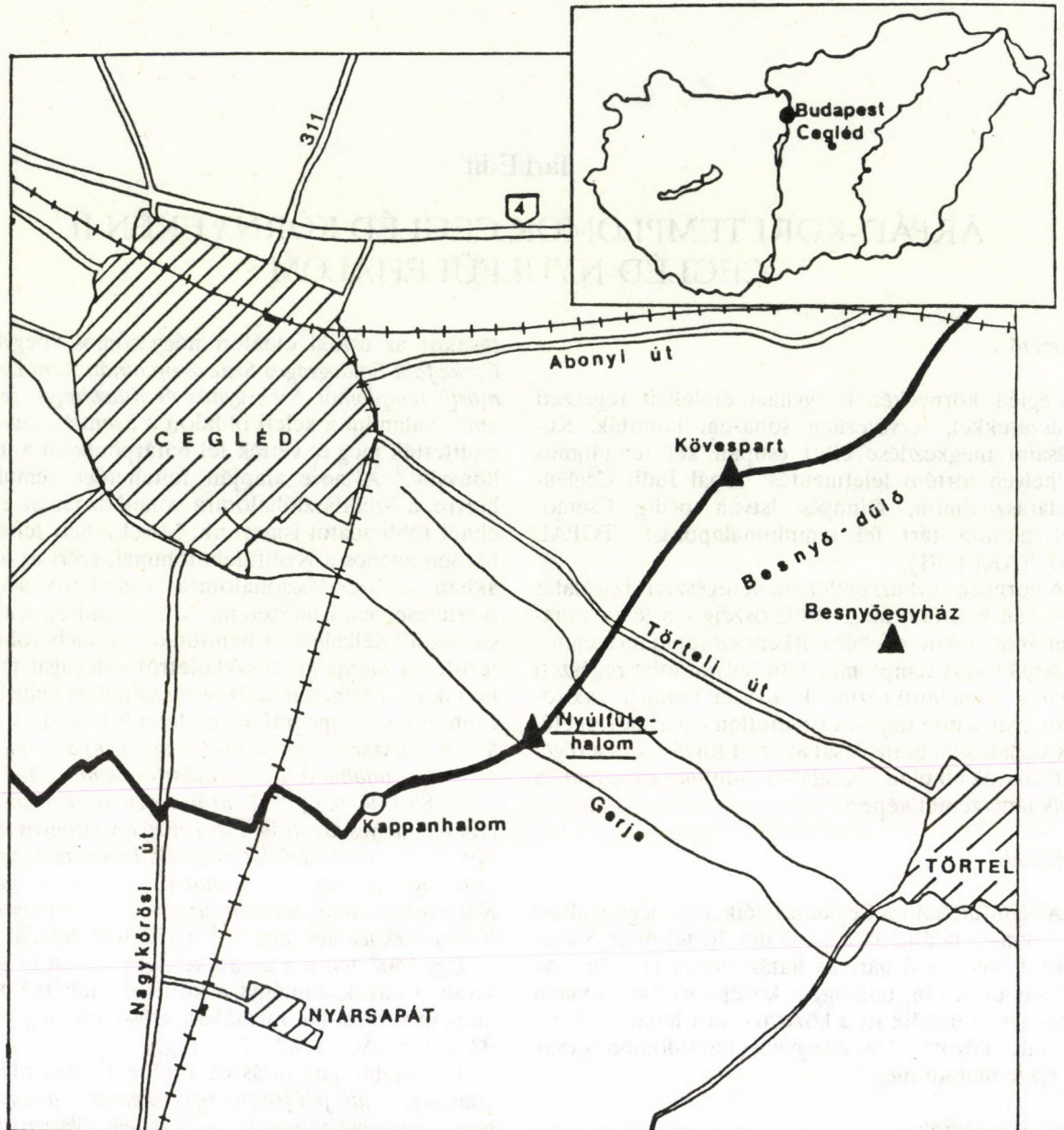
A nyúlfülealmi egyházra vonatkozó Árpád-kori oklevél nem maradt fenn. Az első írott forrást, amely bizonyosan Cegléd birtokra vonatkozik 1358-ból ismerjük. Ekkor I. Lajos király a régtől fogva – királyi birtokot édesanyjának, Erzsébet anyakirálynénak adományozta (az oklevél kelt: 1358. január 10. BARTFAI 1938, 348. reg.).⁶

10 esztendő múlva 1368-ban Erzsébet királyné az egész birtoktestet – egy korábbi fogadalom teljesítése fejében – az obudai klarissza apácáknak ajándékozta. Ez alkalomból határjárást tartottak, melynek során újra felvették a régi határpontokat, határjeleket és több esetben újakat is készítettek (az oklevél kelt: 1368. október 2.: BARTFAI 1938, 85.p. 394. regeszta, magyar fordítása: BENKŐ 1982, 80–81). A Cegléd mezővárost is magába foglaló birtok határának bejá-

rásakor az északi oldalon négy romos kőegyházat: *Cseke falu Boldogságos Szűz templomát, Szent Demeter mártír templomát, Székegyház és Külsőhegyes templomát*⁷, valamint a keleti oldalon a Szentlászlóhalom⁸ említették meg és vették fel határpontként a jegyzőkönyvbe.⁹ A neve alapján feltehetően templomos helyre, a Szentlászlóhalomra vonatkozóan az előbbieknél több adatot ismerünk. Mivel a hely feltételezhetően azonos a Nyúlfülehalommal, ezért az alábbiakban a Szentlászlóhalomra vonatkozó adatokat részletesebben ismertetem. A határjárások 1368-ban Cegléd-től délkeletre a bennünket közelebből érintő területen nagyjából északkeletről délnyugat felé haladtak és szerencsére a Szentlászlóhalom említésekor több hasznos topográfiai részletet is megadtak: „*Cegléd-ről a Tiszára vezető úton (nyugat felé) áthaladva, attól délre található a Szentlászlóhalom*” (BARTFAI 1938, 85. 394. reg.).¹⁰ „*Ezután egyenesen nyugati irányban tekintélyes távolságot téve meg egy bizonyos tölgyfához értek... ezt határjelül hagyták. Innen azután ugyancsak nyugati irányban haladva, jutottak a bizonyos Kappanhalomnak nevezett dombhoz, melyet ugyancsak határjelnek jelöltek meg*”...¹¹ (BENKŐ 1982, 81).

Egy 1407. február 26-án kelt oklevélben Zsigmond király a birtokadományt a korábbi határjáró oklevél alapján változatlan formában erősítette meg (OL DI 9271; BAKÁCS 1982, 1212. reg.).

Egy újabb határjárásról 1465-ből¹² van okleveles adatunk: „...*dél felé fordulva, elértek ... amely dombon, Feketewhalomnak nevezetten Nyarassapath-i László személyében ellene mondott. Innen nyugatnak eltérve, elértek ... és ugyanezen az úton átlépve, bizonyos Zentlázlihalom dombhoz érkeztek, ahol most kőegyház ... a mondott Nyarassapath-i Gergely személyében ellene mondott. Innét egyenesen nyugat felé fordulva haladtak s azon a módon ... néhányat, amelyek határjelként vannak ... megjelöltek, minek azonban hasonlóképpen ez a Zabó László ellene mondott ... nyugatnak haladva bizonyos Kappanhalma dombhoz jutottak, ahol bizonyos nagy fákat ... megjelöltek*”¹³ (OL DI 15446; BENKŐ 1982, 81–82). Az égtájak jelölésénél különbséget tettek a nyugatnak eltérve és az egyenesen nyugat felé haladás között. Ez azzal magyarázható, hogy a határ keleti oldalán a Kövespart irányából délnyugat felé továbbmenve, tehát a déli iránytól csakugyan kissé eltérve nyugat felé lehetett elérni a Szentlászlóhalom (1. kép).



1. kép Cegléd déli határa a régészeti lelőhelyekkel
 Fig. 1. Southern outskirts of Cegléd with the archaeological sites

Néhány évtized múlva, 1505-ben említi utoljára oklevél ebben az alakban: „ad ...metam Zenthlazlőhalma...” (OL Dl. 21386; HIDVÉGI 1984, 152).¹⁴ Többé ezen a néven nem fordult elő.

Cegléd-től keletre és délre mind az említett tiszai (Törteli) utat, mind a Kappanhalomot sikerrel azonosíthatjuk (1. kép). Az oklevélből idézett topográfiai részletek alapján tehát feltehető a Szentlászlóhalom azonossága a Nyúlfülehalommal. A Szentlászlóhalom régészeti lelőhellyel való azonosításakor a topográfiai adatok alapján két templomos Árpád-kori falu helye jöhet számításba: Cegléd-Kövespart és Cegléd-Nyúlfülehalom¹⁵ (1. kép). A kérdés eldöntéséhez a két ha-

tárjárás (1368. és 1465. évi), valamint a távolsági adatok nyújtanak segítséget. Ugyanis az 1465. évi határjárás szerint a Szentlászlóhalomtól nyugat felé fordultak a határjárók. Ez csak abban az esetben lehetséges, ha a határ keleti oldalán nagyjából délnyugat felé haladva a Szentlászlóhalomra a nyugatra fordulás előtti utolsó határpont. Földrajzilag ez elsősorban a Nyúlfülehalomra illik rá. A délnyugati határszakasz megjárásának végpontja a ma Cegléd-től délre fekvő Kappanhalom volt, amely még 1930-ban is határhalomként létezett Cegléd és Nagykörös között (BENKŐ 1982, 71). A Kövespart ettől a határjeltől kb. 7 km-re fekszik északkeletre, míg a Nyúlfülehalom csak 3 km-re.

A Kappanhalom és a Szentlászlóhalom közt csupán egy pontot, egy tölgyfát neveztek ki határjelnek. Az azonosításhoz fontos lenne tisztázni, hogy a XIV. században a határjeleket milyen távolságban jelölték ki egymástól. Mivel ez a terepadottságoktól nagy mértékben függött, így a távolságok alsó és felső értékét próbálom megközelíteni. Bár az oklevelekben csak ritkán adták meg a határpontok egymás közti távolságát, néhány esetben mégis előfordul megnevezésük. Az 1368-as ceglédi oklevélben szereplő konkrét, de csak korlátozott mértékben értékelhető hosszértékek: „három eke földnyi”, „egy nyíllövésnyi” és „fél mér-földnyi”. Bogdán István középkori oklevelekből összegyűjtött adatait alapul véve feltételezhetjük, hogy határjárásunkban a határpontok minimum 130 méterre, maximum 4 km-re voltak egymástól¹⁶ (BOGDÁN 1978). A Nyúlfülehalom környékén egy kb. 3–4 km-es sugarú körzetben nincs több számításba jöhető templomos hely, holott 1465-ben világosan megmondták, hogy a Kappanhalom előtti tölgyfát megelőző határjelnél, a Szentlászlóhalomnál, egykor kőegyház volt.¹⁷ A Nyúlfülehalmon kívül, ettől keletre, Törtel északnyugati határában a Besnyőegyháza jöhetne még szóba, mint az egykori Szentlászlóhalom¹⁸ (1. kép). Mégsem gondolom ezt elfogadhatónak, mivel a Besnyőegyház kb. 7 km-es távolsága a Szentlászlóhalomtól követő (tölgyfa) határjelhez viszonyítva túl nagynek tűnik.

A fenti tények alapján a Kappanhalomtól keletre található egykori templomos határjel, a Szentlászlóhalom nagy valószínűséggel azonosítható a Nyúlfülehalommal. Egyezése a XV. századi Töröttgyház néven ismert templomhellyel feltételezhető ugyan, de ehhez nem nyújtanak elegendő bizonyítékot a rendelkezésünkre álló adatok. A Töröttgyház azonosításához a vele oklevelekben együtt szereplő Feketehalom helyének tisztázása segítené nagy mértékben, amelyhez a környező települések határjárásainak vizsgálatát is szükséges elvégezni.¹⁹

A szokatlan „Nyúlfülehalom” elnevezés, mint helynév legelőször az 1750-ben készült ún. *Ruttkay*-féle térképen tűnt fel (HIDVÉGI 1984, 132). Neve legközelebb 1841-ben szerepelt egy határperben (HIDVÉGI 1984, 132).

1877-ben *Galgóczy Károly* a Nyúlfülehalomtól a kunhalmok között említette meg (GALGÓCZY 1877, 242; HIDVÉGI 1984, 132).

A halom a középkortól máig Cegléd egyik délkeleti határpontja, napjainkban is a közigazgatási határvonalon fekszik.

Kutatástörténet

A Nyúlfülehalom neve, mint régészeti lelőhely elsőként 1861-ben egy kalendáriumban fordult elő. Deák József Nagykováccsal foglalkozva a határvonalon előforduló földrajzi pontokat vette sorra és érdekes dolgokról számolt be: „... beszélnek, hogy rajta történt ásás alkalmával fölírásos nagy követ, és

alatta embercsontokat, fegyvereket, ékszereket találtak.”²⁰ (DEÁK 1861, 40).

Oppel Jenő az 1931-ben napvilágot látott Cegléd monográfiájában elsőként foglalkozott részletesen – a lelőhelyek azonosítását is megkísérelve – az 1368-as határjáró oklevéllel (OPPEL 1931, 18). Részletesen leírta, bár a nevének nem nevezte meg, a Nyúlfülehalom környékét. Oppel elképzeléseiből mindössze a Szentlászlóhalom Töröttgyházzal való azonosítását tartjuk elfogadhatónak.²¹ (Indoklást l. később.)

Hidvégi Lajos gondos gyűjtésen alapuló adattárkönyvéből szerezhetünk tudomást az ötvenes–hatvanas években történt bolygatásokról. Hidvégi a nyúlfülehalmi templomot szintén a XV. századi oklevelekben gyakran előforduló Töröttgyháznak véli (HIDVÉGI 1984, 132). Az ötvenes években a domb Cegléd felé eső, nyugati oldalát akkori tulajdonosa, Nagy József szőlő alá megforgatta (HIDVÉGI 1984, 132).²² Nagyobb mennyiségben talált ekkor emberi csontokat, amelyekről értesítette Balanyi Bélát, a nagykovácsi múzeum akkori vezetőjét, aki a helyszínen sok Árpád-kori sírmellékletet gyűjtött össze. A talált leletek: 18 db S-végű hajkarika, apró színes gyöngyök, betétes sűrű gyöngy, 4 db fonott és egy fejes bronzgyűrű, I. Béla, I. András és I. László dénárai, valamint egy sodrott nyakperec és egy kerek medál (FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 27; DIENES 1960, 177; HIDVÉGI 1984, 132). A leletekből 21 db (!) hajkarikát, 2 db fonott (11. kép 1–2) és egy fejes gyűrűt (9. kép 8), 1 db torquest (11. kép 3), 1 kerek medált (9. kép 11), egy ép kézi korongon készült csigavonalas díszű, fenékbélyeges fazekat (12. kép 1) és egy ék alakban faragott téglát (26,5x17,5x5,5 cm) leltározta be a nagykovácsi múzeumban.²³ Balanyi Béla a lelőhelyet szintén azonosnak gondolta a Szentlászlóhalommal.²⁴

A nyúlfülehalmi templom körüli temetőben talált sírmellékleteket felvette lelőhelykataszterébe Kralovánszky Alán (KRALOVÁNSZKY 1956, 208; 211–212), majd a honfoglalás kori leletkataszterbe is bekerültek (FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 27).

Éri István is foglalkozott lelőhelyünkkel, s felvetette (bár részletesen nem fejtette ki), hogy Szentlászlóhalom a XV. században egy kőegyház épült (ÉRI 1958, 11).²⁵ Mai ismereteink szerint ez a feltételezés több szempontból sem állja meg a helyét. A terepbejárási adatokkal bizonyítható, hogy már az Árpád-korban volt itt település (BENKŐ 1982, 74. I. tábla 5–14). Ez ugyan nem zárna ki egy templom későbbi felépítésének gondolatát, de megengedi a lehetőségét egy a XV. századnál jóval korábbi egyházi épület emelésének is.²⁶ Mint az idézett 1368-as oklevél bizonyítja, ez a környék a XIV. században már pusztaként állott, és az elkövetkezendő évszázadokban sem települt újjá. Arra feltehetőleg Éri sem gondolt, hogy magányos kápolnát építettek Cegléd délkeleti határában.²⁷ A környéken zajló helyi harcok – a ceglédiek és a nyársapátiak közötti – gyakori összetűzések miatt kialakult feszült helyzetben nem voltak meg egy új templom

építésének nyugodt feltételei. Erre okleveles adatok sem utalnak, de a feltárás sem igazolta a XV. századi templomépítést.

Petróci Sándor Cegléd településtörténetét tárgyalva csak éppen érintette a Szentlászlóhalom, nem foglalkozott azonosítási kérdésekkel, bár az oklevelekből ismert falusi templomhelyeket részletesebben vizsgálta²⁸ (PETRÓCI 1961, 9).

A hatvanas években a halom keleti felét is elpusztították a mélyszántást végző ekék. Ennek során kb. 60–80 sír pusztulását feltételezte a helyszínre siető helytörténész, valamint láthatóvá vált ekkor a templom alapfala is (HIDVÉGI 1984, 132). Később itt gyakorlatozó ceglédi katonák okoztak kisebb-nagyobb károkat lövészárkaik kiásásával.

1962-ben Ikvai Nándor és Balanyi Béla helyszíni szemlét tartottak a lelőhelyen a templomhely és a temető újabb bolygatása miatt (BENKŐ 1982, 71).

Cegléd környékének középkori településtörténeti vázlatát Benkő Zsuzsanna készítette el. Tanulmányában a Cegléd környéki régészeti lelőhelyeket térképezte fel, s az előkerült emlékanyagot az 1368-as határjáró oklevél alapján vette sorra. Dolgozata a nyolcvanas évek elejéig történt középkori régészeti kutatások összegzése. A Nyúlfülehalom ő is azonosnak vélte, bővebb indoklás nélkül a Szentlászlóhalommal. A Nyúlfülehalmon gyűjtött Árpád-kori szórvány cserepekből közölt is néhányat (BENKŐ 1982, 71, I. tábla 5–14).

Cegléd várostörténeti monográfiájában látott napvilágot Vass Előd tanulmánya, aki szintén megemlítette a Szentlászlóhalom, de nem foglalkozott azonosítási problémákkal (VASS 1982, 83–88). Vitába kell azonban szállnom vele több témánkat érintő megállapítását illetően:

1. A XIV. században Cegléd északi határrészén öt romos kőtemplomot vélt kiolvasni a forrásokból, mivel felsorolásába („*Szentdemeter, Cseke, Székegyház és Hegyesgyház*”) belevonta Sőreg falut is.²⁹ Sőreg itteni említését nem indokolta meg. Hivatkozott ugyan Petróci adataira (PETRÓCI 1961, 1. térkép) akinek azonban a templomok helyzetét illető feltételezéseit egyelőre nem bizonyították.

2. Majd azt írta: „*a keleti szomszédságban hét, részben romos köegyház neve ismert: Szentlászlóhalma, Kőegyház, Töröttegyház, Besenyőegyház, Derékegyház és Nyársapáti*”. Egyrészt hét helység helyett, csak hatot sorolt fel, másrészt egy Cegléd közelében fekvő Derékegyháza létezésére nincs történeti adat. A Szentlászlóhalom sem a keleti szomszédságban volt (mint Besenyőegyház és Nyársapáti), hanem a határvonalon, hiszen a négy romos köegyházzal egy oklevélben említették meg 1368-ban és 1465-ben, mint határpontot. Adatainak téves csoportosítását bizonyítja az is, hogy Szentlászlóhalomát Töröttegyházzal együtt soha nem említették egy okiraton belül. Ennél fogva az sem zárható ki, hogy a kettő azonos, vagyis Szentlászlóhalom a templom pusztulása után Töröttegyháznak neveztek.³⁰ Vass adatainak időbeli és térbeli összevonása to-

vábbá azért is megkérdőjelezhető, mivel a Töröttegyházat és Besenyőegyházat az 1368-ban említett romos, köegyházakkal ellentétben csak 1434-ben említették meg először (az oklevél kelt: 1434. máj. 1., DI 12595.: közli regesztáját: BAKÁCS 1982, 1530. reg.; OPPEL 1931, 21; ÉRI 1958, 8–9).³¹ A XIV. századi viszonyokra vonatkozó elképzeléseit tehát mindenképpen óvatosan kell kezelnünk.

A Töröttegyházzal történő azonosítást azonban bonyolítja, hogy ugyanabban az időben, kb. 70 éven át használatban volt mindkét elnevezés. Töröttegyházat az 1434-es oklevél után 1455-ben (BÁRTFAI 1938, 821. reg.) és 1458-ban (BÁRTFAI 1938, 846. reg.) említették a Feketehalommal és Besenyőegyházával együtt.³²

Mint látjuk több feltevés is született Cegléd történetének, s közelebbről lelőhelyünknek az okleveles adatokkal történő azonosítására. A szerzők nagy része abban megegyezik, hogy az 1368-as határjáró oklevél alapján próbálták megrajzolni Cegléd környékének az egy-két emberöltővel korábbi, Árpád-kori történeti viszonyait. Végleges, egyértelmű azonosításra azonban nem jutottak.

Régészeti feltárás

1989 novemberében jártam először a Nyúlfülehalmon, amikor a kis domb tetején és oldalában nyitva hagyt homokbányászó gödröket találtam.³³ Annak reményében, hogy a domb még talán magában rejtje a középkori templom maradványait egy rövid szondázó ásatással próbáltam felkutatni az épület pontos helyét. A feltárásra két részletben, 1990-ben került sor. A kutatás során megtaláltuk és feltártuk az Árpád-kori templom alapozásának maradványait, valamint a templom körüli temetőből 52 sírt (2. kép).³⁴

A templom

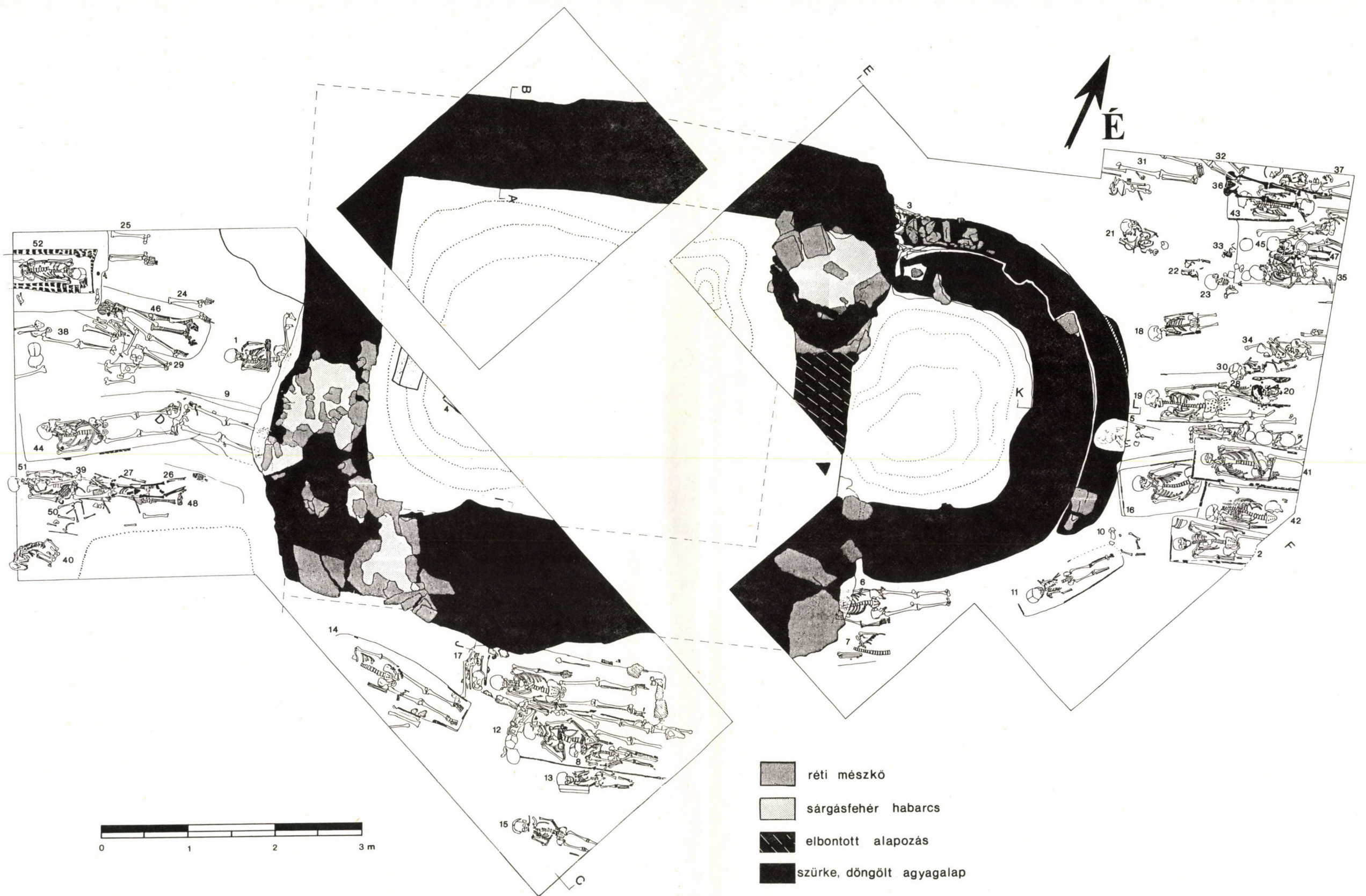
A kicsiny templom szentélye félköríves, hajója téglalap alakú (2. kép). Az egyterű, egyszerű alaprajzú épülethez toldott más alapfalat, bővítést nem találtunk. Az épületnek a munka során körülbelül a 90 százaléka került napvilágra.³⁵

A templom méretei

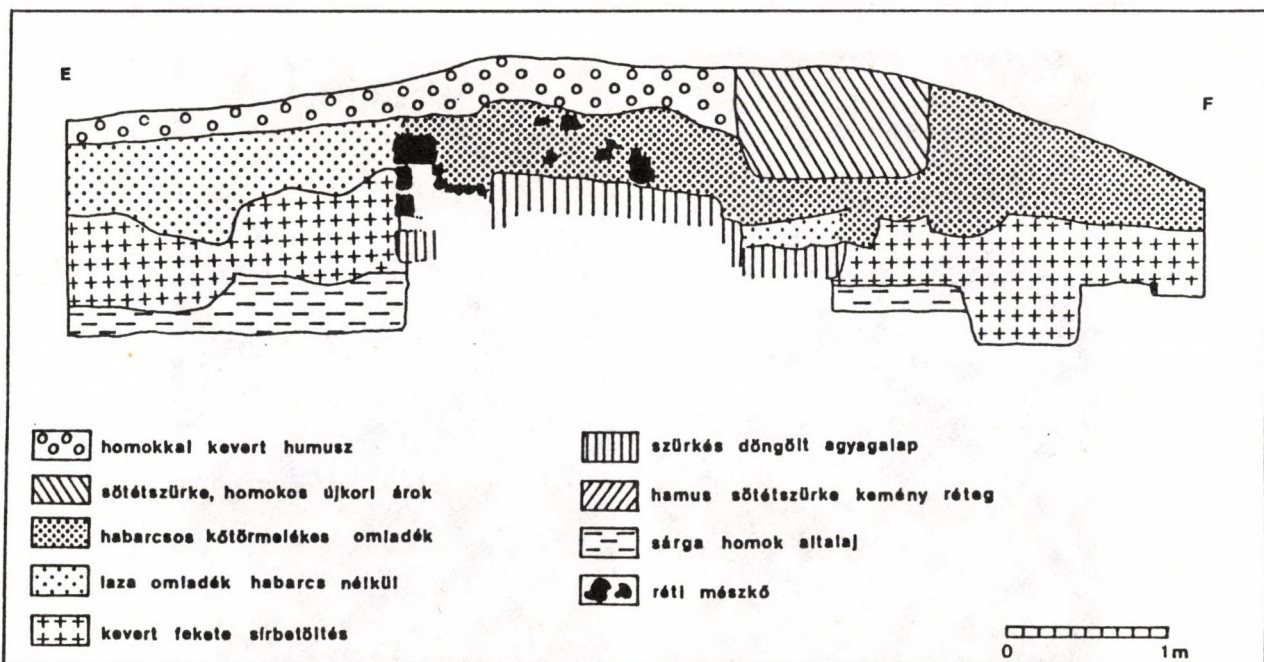
A hossz tengelyben mérve a hajó és a szentély együttes külső hossza 9,6 m. A hajó belmérete: 4,4x3,8 m. A szentélybelső 2,4 m széles és 1,8 m hosszú (2. kép). A hajó téraránya: 1:1,15. Maximális befogadóképessége kb. 20–25 fő.

A templom tájolása

A szentély a K–Ny-i iránytól 20 fokkal tér el észak felé, így a templom tájolása ÉK–Dny 70 fok. Kitézése hasonló a Cegléd környékén már korábban megfigyelt



2. kép A feltárt templom és templom körüli temető
 Fig. 2. The church during excavation and the cemetery around it



3. kép E–F metszet

Fig. 3. Section E–F

és általánosnak mondható szokáshoz, mely szerint a templomok tengelyét mindig ÉK–DNY-i irányban jelölték ki³⁶ (TARI 1992, 26).

A templom építési technikája

A templom alapfalainak kibontásakor az első szembejövő jellegzetesség az volt, hogy a szentély és a hajó alapozása nem volt kötésben (2., 4. kép 2; 5. kép 1). További eltérés, hogy a szentélyalapozás jóval sekélyebb volt a hajóalapozásnál. A szentély alapozásának mélysége kb. 60 cm, míg a hajóé eléri a 85–90 centimétert. A szentélyalapozás 20–30 cm-rel magasabban indult. A félköríves szentély az északi oldalon 60 cm szélességben kezdődik, majd a szentélyfal közepén túljutva, az utolsó negyedben kiszélesedik, s a D-i szakaszán szélessége már eléri a 90 centimétert. Az északi keskenyebb ívszakasz mellett egy 25–30 cm szélességű, a kiszélesedés megkezdésének pontjáig tartó alapozássávot találtunk (2. kép). Semmi nem utalt arra, hogy ezt később építették volna az eredeti alapfal mellé. Feltehető, hogy az alatta lévő köznépi sírok miatt lehasadt a belső részről, mely alá nem húzódott temetkezés. A szentély alapfalának felső rétegében meghagyott kb. 15 cm vastag sáv feltehetőleg a kitermeléskor keletkezett visszatömörödött omladék, melyet nem bontottunk el. Ez magyarázza az ide keveredett emberi csontot is (4. kép 3–4).

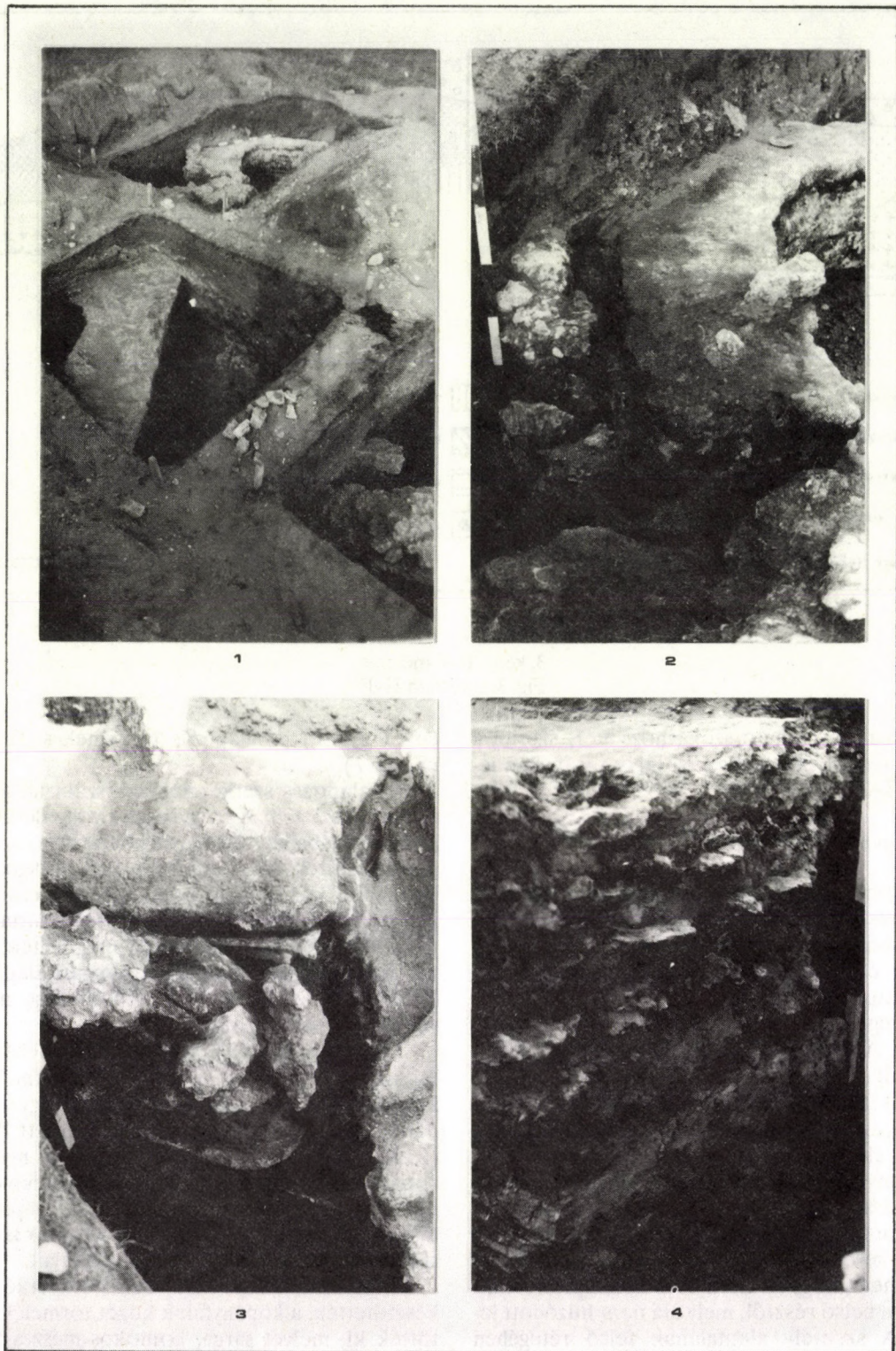
A templomhajó alapfalai függőleges vagy lefelé enyhén szűkülő oldalúak. Az alapfal árkának alja vízszintes, az északi hajófalnál mért szélessége 80

cm. Ugyanitt az alapozás tetejének szélessége 1 m (5. kép 1).

Az alapozás szerkezetét az északi fal átvágásával tudtuk részleteiben megvizsgálni. Így derült ki, hogy az árok aljába két vastag rétegben világosszürke agyagot döngöltek. Majd egy homokos, agyagos csík után kövekből, kőzsalékból álló réteget terítettek erre, melyet vastagabb döngölt agyagsávvval zártak le. Ezt a műveletet négyszer ismételték meg. Eltérő az alapozás minősége az északi és a nyugati alapfal között. Utóbbi masszív, kötőanyag nélküli, nagy méretű kövekből készült alapozás.

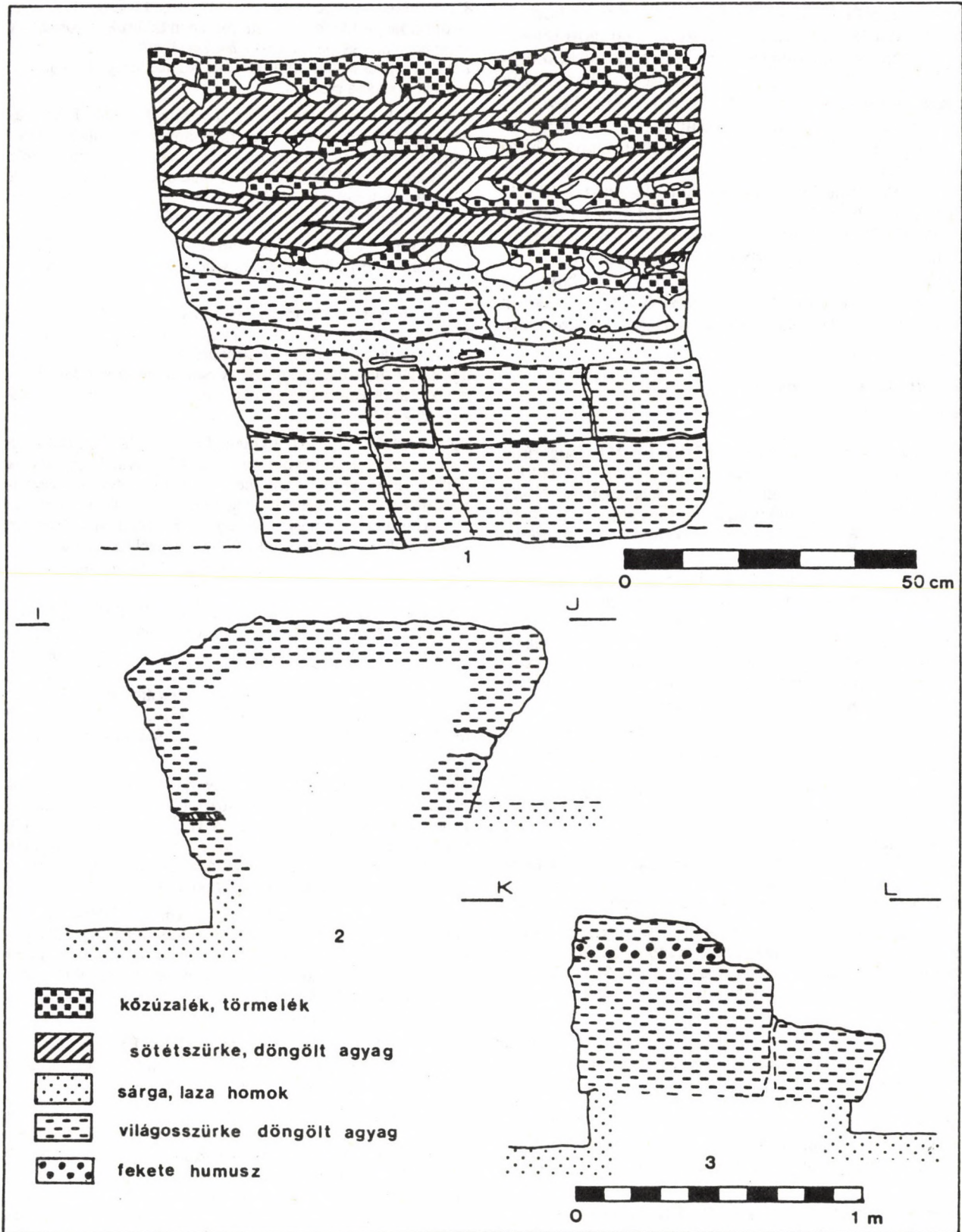
A diadalív alatti alapozást az alsó, néhány cm vastagságban megmaradt agyagrétegig kitermelték. Itt találtunk a kiszedett fal omladékában³⁷ egy bécsi ezüstdénárt, melyet a XIV. században veretett II. Albert³⁸ (9. kép 18). Ez a pénzdarab támpontot nyújthat arra vonatkozóan, mikor kezdődhetett a templom köveinek elhordása, esetleg a diadalív alatti alapozás elbontása. Valószínűbb azonban, hogy a romok között újkori kincskereséssel forgatták össze a talajt.

A felmenő falakat kívül-belül kváderkő borítással készíthették, a köpenyfalak között törmelék kővel töltötték ki, melyet sárga, homokos-meszes habarccsal öntöttek le. Ennek csekély maradványait megtaláltuk a déli és az északi hajófalon (2. kép). Az építéshez használt kváderköveket réti mészkőből (ún. darázkőből) faragták. Találtunk néhány ép, elnagyoltan kimmunkált darabot. A déli fal közelében találtunk egy homorúan faragott kváderkövet, melynek belső felületén meszelt vakolatot is megfigyelhettünk. Ez az



4. kép 1: A templom alapozás feltárva nyugat felől; 2: a szentély és a hajó északi falcsatlakozása nyugat felől; 3: A szentély ÉNy-i szakasza, alatta a 3. sír; 4: az északi hajófalalapozás keleti metszetsfala

Fig. 4. 1: Foundations of the church seen from the west; 2: northern junction between the walls of the chancel and nave; 3: north-western part of the chancel with grave no. 3 below; 4: eastern section of the nave's northern foundation



5. kép 1: A-B metszet; 2: I-J metszet; 3: K-L metszet az alapfalakról
 Fig. 5. Sections of the foundation 1: section A-B; 2: section I-J; 3: section K-L

egyszerűen faragott kő feltehetően a bejárat keretéhez tartozott.³⁹ Egy kis réti mészkőből faragott féloszlop sejteni enged, hogy az egyszerűbb kis falusi templomoknál is törekedtek – korlátolt lehetőségeik között – művészi kimunkálásra. A réti mészkövet vidékünkön az Árpád-kor óta bányászták.⁴⁰ A hegyekkel nem rendelkező alföldi (elsősorban Duna–Tisza-közi) területek szokásos nyersanyaga az Árpád-kor óta és főleg templomok építésénél alkalmazták (SZABÓ 1938, 129; TROGMAYER–ZOMBORI 1980, 14; TARI 1992, 26). Lakóházak építésénél csak a késő középkorban és az újkorban terjedt el a használata (SZTRINKÓ 1982; JUHÁSZ 1982). A hatvanas években előkerült és Nagykőrösön őrzött ék alakban faragott idomtégla valamelyik nyíláskeret része lehetett.

A templom körüli temető

A sírok leírása⁴¹

1. *sír*: Adultus nő. M: 124 cm, T=DNy-ÉK 244. Zsugorított testhelyzetű váz. Bal kezét bal vállára, jobb kezét a bal könyökére hajlították. Térdét a csípő vonaláig felhúzták (6. kép 3). Lábát a templomhajó nyugati zárófala elvágta. Melléklet a sírföldből: vörös római kori, és kézzel formált őskori *peremtöredék*.

2. *sír*: Maturus férfi. M: 65 cm, T=DNy-ÉK 250. Hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű váz, erőteljes csontozattal. Koporsós, a koporsó mérhető magassága 33 cm volt. A sírgödör ÉNy-i sarkában egy Árpád-kori fazék *oldalának töredékét* találtak. Pereme ívesen kihajlik, gömbölyű vállán bekarcolt fésűs díszítés (12. kép 6). Koponyája alatt fekete *faszén* maradvány került elő. A sírföldben apró kövek és habarcsdarabok.

3. *sír*: Felnőtt. M: 98 cm, T=DNy-ÉK 264. Csak a mellkasából látszott egy kis részlet, mivel a hajó és a szentély É-i falcsatlakozása alatt feküdt. Koponyáját a hajó alapozásakor szedték ki. A váz többi része a szentély sekélyebb alapozása alatt megmaradt.

4. *sír*: Infans I. (csecsemő). M: 169 cm, T=DK-ÉNy 134. Rendkívül kicsiny gyermek váza. Koporsós.⁴² A koporsóba lepelbe csavarva helyezték bele. A lepel az arcot is takarta. A medencénél és a combcsont tövénél elmosódott zöld foltok.

5. *sír*: Infans I. gyermek. M: 140 cm, T=DNy-ÉK 258. Bolygatott váz, jobb mellkasa és csípője in situ megmaradt. Koponyájára és mellkasára ráépült a szentély alapfala (7. kép 2). Medencéje bal oldalán Orseolo Péter *ezüst dénára* (CNH I. 8)⁴³.

6. *sír*: Adultus nő. M: 147 cm, T=DNy-ÉK 244. Nyújtott helyzetű váz, vállára és koponyájára ráépült a templomhajó déli alapfala. Lábfeje hiányzott (7. kép 1). A váz alatt és a csontok között is mindenütt *faszén* figyeltünk meg. A sírgödörnek csak a déli oldalából maradt meg kis részlete. A sír betöltésben egy kora Árpád-kori (X–XI. század) fekete, homokkal erősen kevert anyagú edény *oldaltöredéke* került elő.

7. *sír*: Felnőtt. M: 126 cm, T=DNy-ÉK 250. Bolygatott, hiányos váz, csak a gerinc és a bal mellkas részlete maradt meg. A csontok között *faszén* és kora Árpád-kori vörös, homokos anyagú edény *oldaltöredéke*. A váz jobb oldalán egyenes vonalban fehér *bőr(?) lenyomatot* lehetett megfigyelni.

8. *sír*: Infans II. gyermek. M: 137 cm, T=DNy-ÉK 252. Nyújtott helyzetű váz, a 12. sír gödrében találtak (8. kép 1). A koponya alatt egy kicsi *pénztöredék* került elő.⁴⁴ (CNH I. 54?) Kis darab *faszén* volt a bal kezénél, valamint egy mészkődarab a koponyába csúszva.

9. *sír*: Adultus férfi. M: 158 cm, T=DNy-ÉK 262. Jobb medencéje és lába maradt eredeti helyzetében. Koporsós. Derékánál egy másik sírhoz tartozó (?) koponya. Sírfoltjának szélé szorosan a váz mellett húzódott, csak a két hosszanti oldalt lehetett megfigyelni. A sírföldben apró kövek és kevés *faszén* volt, a lábfej mellett apró *vaspengőtöredék*.

10. *sír*: Infans I. gyermek. M: 148 cm, T=Ny-K 276. Bolygatott, apró csontjai elenyésztek. A sír betöltésében építési törmelék.

11. *sír*: Infans I. gyermek. M: 150 cm, T=DNy-ÉK 214. Nyújtott helyzetű váz. Jobb lábfeje és kézfeje hiányoznak. Koporsós, koporsójának és sírgödörének csak a nyugati és a déli szélét tudtuk megfigyelni. A csontok alatt sok *faszén*. A mellkas alsó részén a csigolyákon egy vékony *bronztű*, h: 3,9 cm (11. kép 6).

12. *sír*: Adultus férfi. M: 137 cm, T=DNy-ÉK 252. Bal keze a medencére, jobb keze a mellkasára hajlítva. Koporsós. A téglalap alakú sírgödör szélébe – a koporsó tetejére – visszatemették a megbolygatott, legalább két egyénhez tartozó összekeveredett csontokat (8. kép 1). Kis mennyiségű *faszén* és kő is volt a sírföldben, valamint egy kézzel formált apró őskori és egy kora Árpád-kori, homokos anyagú edény *oldaltöredéke*.

13. *sír*: Infans I. gyermek. M: 110 cm, T=DNy-ÉK 248. Nyújtott helyzetben fekvő váz. Alatta húzódott a 8. és a 12. sír. Jobb keze medencéjére hajlítva, bal keze bolygatott, vízszintes állatjarral. A váz hat téglával volt beborítva, olyan módon, hogy a váz két oldalán a hosszanti élére állított téglákat két másikkal vízszintesen lefedték⁴⁵ (7. kép 3–4). Betöltéséből *faszén*, habarcs, kődarabkák és egy kicsi Árpád-kori *cseréptöredék* is előkerült.

14. *sír*: Felnőtt. M: 183 cm, T=Ny-K 268. Nyújtott helyzetű váz. Jobb kézfeje a combtőre csúszott. Betöltése törmelékes, köves. Koporsóban eltemetett. A koporsó színe a láb felőli végén világosabb árnyalatú. A sírgödör és a koporsó is a láb felé elkeskenyedik. (Jobb mellkasának kis része és koponyája a szelvényfal alá húzódott és nem bontottunk rá).

15. *sír*: Infans II. gyermek. M: 108 cm, T=DNy-ÉK 260. Bolygatott, a keze derekára hajlítva. Jobb térdének külső oldalán koporsó maradvánnyal. A bal lábszár mellett törött pénz került elő. XI. századi magyar *dénár*, közelebről meghatározhatatlan (9. kép 20). Lábfeje a szelvényfal alá húzódott és nem bontottuk ki.

16. *sír*: Adultus férfi. M: 145 cm, T=DNy-ÉK 236. Nyújtott helyzetű váz, jobb keze a medencéjére hajlott. Bolygatott, a lábára két másik sírt (41–42.) ráastak. Koporsós.

17. *sír*: Adultus férfi. M: 218 cm, T=DNy-ÉK 248. Nyújtott helyzetű váz, karok a test mellett. Koporsós. A keskeny, hosszú sírgödör más egyén vázcsontjaival és nagyobb kövekkel keretezett. A 17. sír szélében talált másodlagosan visszatemett csontok maturus korú férfihoz tartoztak. *Faszén* darabkákat találtunk a csontok között. A sírföldben apró kövek, habarcs és egy kézzel formált, edénytöredékekkel kevert anyagú őskori, valamint két homokos, érdes tapintású XI–XII. századi barnásfekete edény *oldaltöredéke*.



1



2



3

6. kép 1: A hajó nyugati felének alapozásrészlete; 2: A szentély DNy-i részlete a kitermelt diadalív alatti alapozás részletével; 3: Az 1. sír kelet felől

Fig. 6. 1: Detail of the foundation of the nave's western half; 2: south-western part of the chancel with the detail of the foundation under the demolished chancel-arch; 3: grave 1. seen from the east

darabkákat találtunk. A sírgödör széle nem volt mindenütt megfigyelhető, csak a váz hosszanti oldalánál. Koporsója 56 cm széles volt. A váz lába mellett a sír földben egy apró *kagylótöredék* és egy vékony lemezből készült *bronztárgy* pici töredéke került elő.

20. sír: Infans I. gyermek. M: 98 cm, T=DNy-ÉK 248. Bolygatott, csonka sír. Csak összetört koponyája, bal mellkasa és felkarja maradt meg. Felszedés után a koponya alatt diónyi habarcsdarabokat és kőtöredékeket találtunk.

21. sír: Infans I. gyermek. M: 130 cm, T=Ny-K 268. Erősen bolygatott. A csontok alatt olyan szürkés agyagrögöt is találtunk, mint amelyből a templomalapozást döngölték. A csontok között talált habarcsdarabka ide kerülhetett bolygatással is. Az összedobált csontok közé egy infans II. korú gyermek hosszúcsontjai is belekeveredtek. A nyak körülbelüli helyén három *pasztagyöngy* került elő. Henger alakúak, kettő közülük ezüsthóliás. Méretek: a nagyobb ezüsthóliás darab hossza: 1,5 cm, átmérő: 1 cm, az ezüst berakás szélessége 0,5-0,6 mm (11. kép 14). A kisebb darab hossza nem mérhető, töredezett, átmérője 0,7 cm (11. kép 13). A harmadik gyöngy hossza: 0,8 cm, átmérője: 0,6 cm (11. kép 12).

22. sír: Gyermek ? M: 108 cm, T=DNy-ÉK 244. Bolygatott, csonka váz részlete. Alatta sok *faszén*.

23. sír: Juvenilis. M: 115 cm, T=DNy-ÉK 244. Bolygatott, csonka váz. Ráásták a 35. sírt, így pusztítva el a váz többi részét.

24. sír: Adultus nő. M: 95 cm, T=DNy-ÉK 244. Csonka sír. Csak a lábszár a lábfejjel maradt meg épen. Alatta a 46. sír húzódik. Csontok alatt *faszén*.

25. sír: Felnőtt. M: 97 cm, T=DNy-ÉK 246. Csonka sír, csak a lábszár maradt meg a jobb lábfejjel. Sírfoltot nem sikerült megfigyelni. A jobb térdtől 15 cm-re egy bronz *füstölő* elosztótárgya került elő.

26. sír: Infans II. gyermek. M: 132 cm, T=DNy-ÉK 244. Bolygatott. Lába, gerincének részlete és bordáiból néhány darab maradt *in situ*.

27. sír: Infans I. gyermek. M: 132 cm, T=Ny-K 262. Bolygatott. Bal mellkasa és koponyája hiányzott.

28. sír: Felnőtt. M: 100 cm, T=Ny-K 262. Bolygatott. Mellkasa a 30. sír ráásásakor sérült meg. Csípőjének bal oldala mellett egy *pénz* került elő (CNH I. 263.) (9. kép 21).

29. sír: Felnőtt, férfi és női csontok és egy infans I. gyermek csontjai vannak összekeveredve. M: 108 cm, T=Ny-K 278.

30. sír: Infans I. gyermek. M: 100 cm, T=DNy-ÉK 235. Bolygatott.

31. sír: Adultus férfi. M: 104 cm, T=DNy-ÉK 256. A kijelölt szelvénybe a váz lába került be, így csak azt bontottuk ki.

32. sír: Felnőtt. M: 96 cm, T=Ny-K 280. Csak a lába került be a szelvénybe, a csontok alatt habarcs.

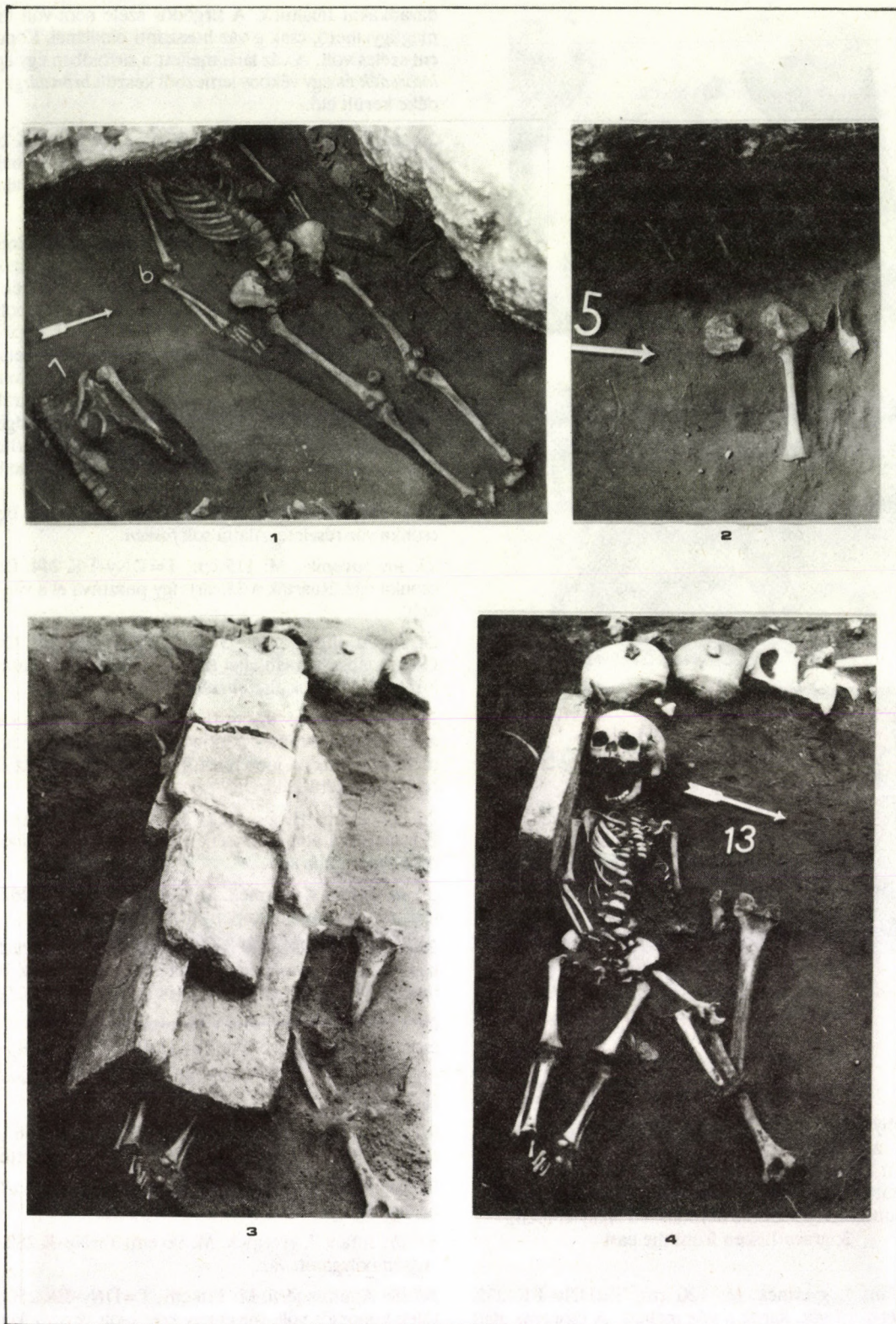
33. sír: Infans I. gyermek. M: 96 cm, T=Ny-K 280. Csonka, erősen bolygatott váz.

34. sír: Adultus férfi. M: 116 cm, T=DNy-ÉK 250. Feltehetőleg koporsós volt, mivel egy kovácsolt *vasszög* került elő a sírföldből. Bolygatott.

35. sír: Maturus férfi. M: 126 cm, T=DNy-ÉK 252. Nyújtott helyzetű váz, keze a derekára hajlítva. Két női koponyát a sírgödör szélébe temettek vissza. A sírgödörben *faszén* és habarcsdarabokat találtunk.

18. sír: Infans I. gyermek. M: 120 cm, T=DNy-ÉK 232. Nyújtott helyzetű váz, karok a váz mellett. A csontváz alatt *faszén*. Sírfoltja nem volt.

19. sír: Adultus férfi. M: 125 cm, T=DNy-ÉK 244. Nyújtott helyzetű váz. Mellkasa bolygatott. A két lábfej, a sípcsont és a szárcapocs csont alsó harmada hiányzott. A csontok alatt a sír földben nagy mennyiségű *faszén*et, valamint habarcsos kő-



7. kép 1: A 6. sír kelet felől fotózva; 2: Az 5. sír kelet felől; 3: A 13. sír téglaborítása kelet felől; 4: és a kibontott sír
 Fig. 7. 1: Grave 5. seen from the east; 2: grave 6. seen from the east; 3: brick cover of grave 13. seen from the east;
 4: grave 13 opened up

36. sír: Maturus férfi. M: 108 cm, T=DNy-ÉK 256. Vázcsontjai csak deréktól lefelé vannak meg. Többi részét feltehetőleg a 31. sír kiásásakor pusztították el. Lába mellett koporsó nyomok.

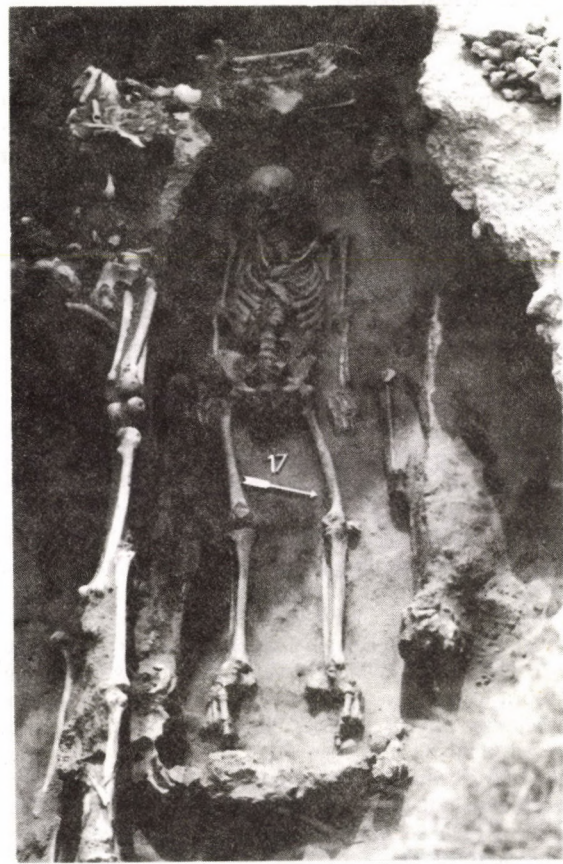
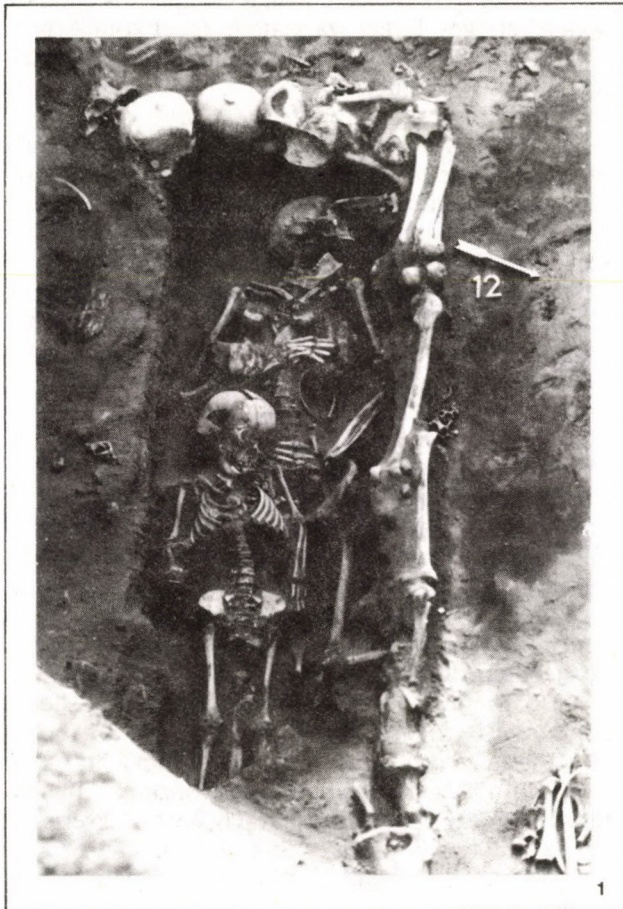
37. sír: Adultus nő. A teljes vázat nem tudtuk kibontani, részben a szelvényfal alá húzódott. M: 108 cm, T=DNy-ÉK 258.

38. sír: Adultus férfi. T=DNy-ÉK 256. Csonka sír, csak jobb lába a medencével és a bal lábszár maradt in situ. Koporsós. A koporsó tetejét igen jó állapotban ki lehetett bontani. A koporsó felszínhez mért mélysége = 120 cm, a váz mélysége = 135 cm. A 38. sír keleti oldalánál egy juvenilis és egy adultus nő csontjait találtuk. Lábánál maturus férfi, amelynek koponya szemgödöréből *faszén*, a váz mellett pedig két darab korrodált, kétoldalra kalapált fejű kovácsolt vas *koporsószög* került elő. Medencéjéből *tojáshéj* darab került elő.

41. sír: Adultus férfi. M: 110 cm, T=DNy-ÉK 250. Nyújtott helyzetű váz, bal karja a medencére hajlítva. Koporsós, melynek tetejét nagy felületen megtaláltuk. A legnagyobb mérhető magassága 22–23 cm volt. A sírgödör északi oldala sűrűn tele volt pakolva, zömmel koponyákkal és hosszúcsontokkal. Ebből elkülöníthető volt a későbbi antropológiai vizsgálatok során négy egyén, két nő, egy juvenilis korú egyén és egy férfi. A csontok alatt *faszén* darabok, a sírgödörben habarcsos kődarabkák.

42. sír: Maturus férfi. M: 82 cm, T=DNy-ÉK 250. Csonka váz, lába a szelvényfal alá nyúlik. Jobb karját valószínűleg a 41. sír gödrével bolygatták meg. Koponyáján tompa szélű vágásnyom. A csontok alatt *faszén*.

43. sír: Felnőtt. M: 138 cm, T=DNy-ÉK 250. Bolygatott váz. Keskeny, láb felé elkeskenyedő végű sírgödörrel, melynek sarka szögletes. Lábát egy újabb sírral bolygatták meg.



8. kép 1: A 8. és 12. sírok kibontva; 2: A 17. sír kibontva
Fig. 8. 1: Graves 8. and 12. opened up; 2: Grave 17. opened up

39. sír: Felnőtt. M: 128 cm, T=DNy-ÉK 250. A váznak csak kis részlete maradt meg, a jobb medence és a jobb combcsont. A jobb kézfej tájékán egy *pénz* került elő (XII. század, CNH I. 131, 9. kép 22).

40. sír: Kutya. M: 158 cm, a gerinc T=DNy-ÉK 244. Koponyája a szelvényfal alá húzódott, de rábontottunk. Lábát a váz alá hajlították.

44. sír: Maturus férfi. M: 147 cm, T=DNy-ÉK 238. A nyújtott helyzetű váznak a karját a medencéjére hajlították. Mellkasa bolygatott, ahonnan aprócsontok is kerültek elő. Koporsóban eltemetett. Lába fölött adultus férfi koponya. A sírföldben habarcsos kődarab és egy hullámvonallal bekarcolt, kézi korongon készült, csillámos anyagú Árpád-kori edény *oldaltöredéke* volt.

45. *sír*: Infans I. gyermek. M: 132 cm, T=DNy-ÉK 235. Bolygatott. Sírögdrének széle más egyén csontjaival körbe volt rakva. Koporsóban eltemetett, amelyre két darab kovácsolt vasszőg jelenléte utal.

46. *sír*: Felnőtt. M: 124 cm, T=DNy-ÉK 250. Bolygatott. Lekerekített sarkú sírgödre volt.

47. *sír*: Infans I. gyermek. M: 148 cm, T=DNy-ÉK 240. Bolygatott. Koponyája, bal karja, lábfeje hiányzott. A sírföldből habarcs- és kődarabkák kerültek elő.

48. *sír*: Adultus férfi. M: 165 cm, T=DNy-ÉK 234. Bolygatott. A sírgödör keleti végében találtunk egy kézfejet, melynek fölszedése után, a tenyér alatt előkerült egy ezüstpénz (II. Géza denár, CNH I. 63., 9. kép 19) és egy faszén darab.

49. *sír*: Gyermekek. M: 155 cm. Összetört koponyájából néhány darab maradt, valószínűleg csak visszatemetett szörvány csont.

50. *sír*: Infans I. gyermek. M: 165 cm. T=DNy-ÉK 230. Bolygatott, teljesen feldúlt.

50/a: Infans I. gyermek. A sírföldben kődarab. M: -165 cm, T=nem mérhető.

51. *sír*: Maturus férfi. Nyújtott helyzetű váz, keze medencéjére hajlítva. Koporsós. Koporsójának nyomát a váz hosszanti oldalán találtuk meg, de csak nyomokban. Koponyájára rábontottunk, mert a szelvényfal alá esett. Alatta faszén maradvány. Bal combján érdekes hosszanti heg látható. M: 186 cm, T=DNy-ÉK 246.

52. *sír*: Adultus nő. M: 154 cm, T=K-Ny 60. Fordított tájolású, nyújtott helyzetű váz, keze a medencéjére hajlított. (Az alsó lábszárára már nem tudtunk rábontani). Koporsójának felső lapja nagyrészt megmaradt, amely három hosszanti deszkából készült. A középső koporsódeszka vastagabb volt, mint a szélen levők. A szélső deszkák az összeroppanáskor a középső, vastagabb alá csúsztak. A koporsó tető közepe a bal vállnál mérve, a sírgödör aljától 22 cm magasságban volt. A koporsódeszkákat kovácsolt vasszőgekkel erősítették össze. Összesen 10 darab szöveget találtunk. A koponyától 20 centiméterre a - koporsón kívül, de a sírgödörön belül - egy 10 cm hosszú, 3 cm vastag, függőleges farudat találtunk, melynek rendeltetése ismeretlen.⁴⁶ Mellékletek: 2 db bronzpityke a derék és a csípő vonalán (10. kép 4-5), egy bronzgyűrű, rozettás fejű, rossz állapotban a bal kezén (10. kép 3). A pánt belső ívén egy bekarcolt M betű vehető ki.⁴⁷ Kék üveggyöngy, soklapúra formálva a medencébe csúsztatva (10. kép 6). Ólom olvasókereszt, amely igen rossz állapotban maradt meg, a medencében a kézfej közelében került elő, a felszedéskor megsérült, s így az akasztó része elporladt. A keresztben Krisztus teste elnagyoltan formázott, jelzésszerű (10. kép 7). Kora: XVI-XVII. század. A sírföldből kettő darab Árpád-kori cseréptöredék került elő.

A temető értékelése

A feltárt 52 sír három korszakhoz sorolható. A temető nagyobb összefüggő területeit a szentély keleti oldala mellett és a hajó nyugati végénél tudtuk megvizsgálni. Kisebb szelvényszakaszt a hajó D-i fala mellett is feltártunk (2. kép).

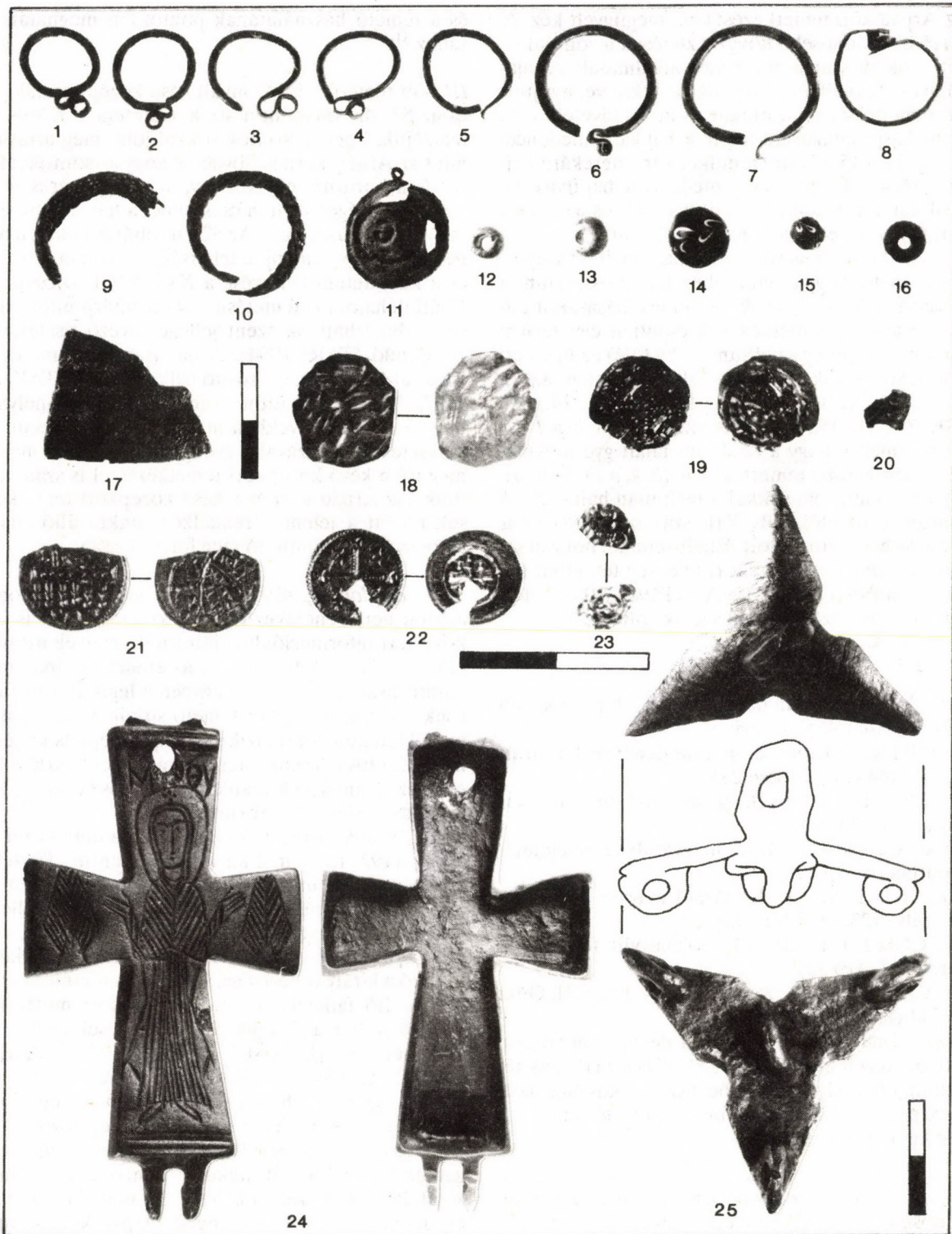
I. A legkorábbi csoporthoz azok a vázak tartoztak, amelyeket a templom alapozásával átvágtak, megbolygattak (2. kép). Ezek: az 1. (6. kép 3), 3. (4. kép 3),

5-6. (7. kép 1-2), 9. sír. Szintén a korai csoportba sorolható a 2. és 15. sír, amelyeket ugyan nem vág át a falalapozás, de a sírba helyezett XI. századi fél edény, a XI. századi pénz erre utalnak. Ez a legkorábbi csoport a templom építését megelőzően már használatban lévő köznépi temető létét bizonyítja. Ez a jelenség nem egyedülálló a Cegléd környéki egyházi épületeknél. Hasonló jelenséget figyeltünk meg az 1991 nyarán feltárt Cegléd-birincseki lelőhelyen.⁴⁸ Újabbán Bánkúton figyeltek meg köznépi temetőre épült templomot (SZATMÁRI 1993, 20). Érdekes az 1. sír felhúzott térdekkel eltemetett halottja, bal karját az arca mellé hajlították, a jobbat pedig a bal könyökére (6. kép 3). A templom alapfalának építésekor elvágták medencecsontját, felhúzott alsó lábszárát. Az őskori és a szarmata cseréptöredékeken kívül más, a korhatározást segítő melléklete nem lévén, pontos datálása nem lehetséges. Lehet szarmata és lehet kora Árpád-kori is, de mindenképpen a templom építése előtt kellett a földbe kerülnie.

II. A templommal egykorú síroknak tekinthetők azok, amelyeket az eltemetéskor a templom tájolásához, vagyis falainak irányához igazítottak. Ide sorolhatók továbbá azok, amelyekben korhatározó tárgyak kerültek elő, valamint ha a sír betöltésében kövek és habarcsdarabkák utaltak a templom meglétére. Ezek a 7-8, 10-14, 17-39, 41-51. sírok.⁴⁹ Megerősíti ehhez a csoporthoz tartozást az a szokás, amikor másodlagos csontokkal keretelve hantolták vissza a sírgödört. Ez általánosan templom körüli temetők sajátja (ilyenek pl. a 12, 17, 38, 41. sírok). A 17. sír esetében az alapozás sír fölé csúszása valószínűleg a templom kőanyagának elhordásakor keletkezett. A 8, 12. sírban talált XII. század eleji pénztöredék, valamint a 48. sírban talált II. Béla pénz a templom fennállásának kezdetét korábbi időre valószínűsíti, mintsem a védőszent alapján gondolt 1192-es kezdet. Bár az utóbbi esetben nem zárható ki az sem, hogy a temetkezés a korábbi köznépi temetőhöz tartozott.

A 13. gyermeksírnál megfigyelhettünk egy érdekes temetkezési szokást. A váz hat téglával volt beborítva, olyan módon, hogy a váz két oldalán a hosszanti élére állított téglákat két másikkal vízszintesen lefedték (7. kép 3). Hasonlóan téglával beborított gyermeksírt talált Méri István is 1955-ben Csongrád-Felgyő-Gedahalom 1. sírjában a templom déli oldala mellett.⁵⁰

A sírokban gyakran találtunk faszénmaradványokat. Így a 2, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 17, 22, 24, 35, 38, 41, 42, 48, 51. sírokban. Ez azt jelenti, hogy a feltárt Árpád-kori temetkezések 34,7 százalékában fordult elő. A faszénmaradványok előfordulását együtt kezelték a kutatók a tüzelésnyomokkal és hamumaradványokkal, melyek főleg templom körüli temetőkben fordultak elő, itt azonban a feltárás során a szénmaradványokon kívül más jelenséget nem észleltünk. Ezek előfordulását a halotti torral és a sírba tett élelmiszer készítésével magyarázzák (TETTAMANTI 1975, 108).



9. kép 1–16: szórvány leletek a nagykőrösi múzeumban; 17: szórvány csengőtöredék; 18: szórvány pénz a szentélyből; 19: 48. sír; 20: 15. sír közeléből; 21: 28. sír; 22: 39. sír; 23: 8. sír; 24: szórvány kereszt a szentélyből; 25: szórvány füstölő láncelosztó tagja a 24–25. sír közti területről

Fig. 9. 1–16: Stray finds in the museum of Nagykőrös; 17: fragment of a bell, stray find; 18: coin from the chancel, stray find; 19: grave 48; 20: near grave 15; 21: grave 28; 22: grave 39; 23: grave 8; 24: cross from the chancel, stray find; 25: chain-distributor piece of a censer, stray find from the area between graves 24. and 25.

Az Árpád-kori temetkezéseknél megfigyelt kéz- és kartartások különösebb következtetések levonására a feltárt sírok kis száma miatt nem alkalmasak. Általánosságban elmondható, hogy háton fektetve, nyújtott karral temették el a halottakat. A kevés kivételt a 12. sír (jobb karja mellkasára hajlítva, bal karja medencére (9. kép 1), a 15, 35. sír (mindkét kar a derekára hajlítva), a 16, 47. sír (jobb kar a medencére hajlítva), 41. sír (bal karja a medencére hajlítva), 44. és az 51. sír (mindkét kar a medencére hajlítva) jelenti.

A megvizsgált temetőrészlet alapján is bizonyosnak mondható, hogy a temetőben külön osszáriumot nem használtak. Az új sírok gödreinek kiásásakor felszínre került régi temetkezések csontjait egyszerűen visszatemették (főleg az elhunyt lába fölé) az új sír elhantolásakor. Gyakran előfordult az is, hogy az elhunyt köré helyezték ezeket (például a 12., 14., 17., 29., 31., 35., 41., 45., 47. és 48. síroknál) (8. kép 1–2). Említésre méltó, hogy a 8. sírban talált gyermeket a 12. férfisírba később temették bele (8. kép 1). Valószínűleg a gyermek nem sokkal a férfi után halt meg. A koponyája alatt előkerült XII. század eleji(?) pénz mindkét sírhoz tartozhatott. Elképzelhető, hogy után-temetés történt, amely gyakori jelenség templom körüli temetőinkben (TETTAMANTI 1975, 103) s a férfi és a gyermek között rokoni szálak voltak.

Mellékletek:

Pénzek: A feltárás során összesen 7 darab pénz került elő. Ezekből hat Árpád-kori:

5. sír: CNH I. 8, XI. századi magyar denár, Péter király (1038–41, 1044–61) (9. kép 23).

8. sír: CNH I. 54(?), XII. század első fele, magyar pénztörödék (9. kép 23).

15. sír közelében: XI. századi magyar denár, meghatározhatatlan (9. kép 20).

28. sír: CNH I. 263, XIII. századi magyar denár, IV. Béla király (1235–1270) (9. kép 21).

39. sír: CNH I. 131, XII. század (második fele?), magyar denár (9. kép 22).

48. sír: CNH I. 63, XII. századi magyar denár, II. Géza király (1141–61) (9. kép 19).

A XIV. századból származó bécsi denár nem sírmellékletként került elő (KOCH 251, 9. kép 18). Csak tájékoztató jelleggel mutatom be a százalékos eloszlást: a 49 Árpád-kori sírban 6 érme került elő, ami 12,2 százaléknak felel meg.

Ékszerek: Érdekes módon sem az Árpád-korban általánosnak mondható S-végű hajkarikát, sem más ékszert nem találtunk a temető sírjaiban. Az S-végű hajkarikák mind a hatvanas évekbeli gyűjtések eredményeként maradtak meg (9. kép 1–7 és 11. kép 4–5). A 21 db S-végű hajkarika, a gyűrűk (11. kép 1–2) és a torques (11. kép 3) előkerüléséről részleteket nem tudunk. Készítésük kora a XI. századra keltezhető. Az előkerült ékszerek korhatározása azonban nem visz bennünket közelebb a templom építésének

és a temető használatának pontosabb meghatározásához.⁵¹

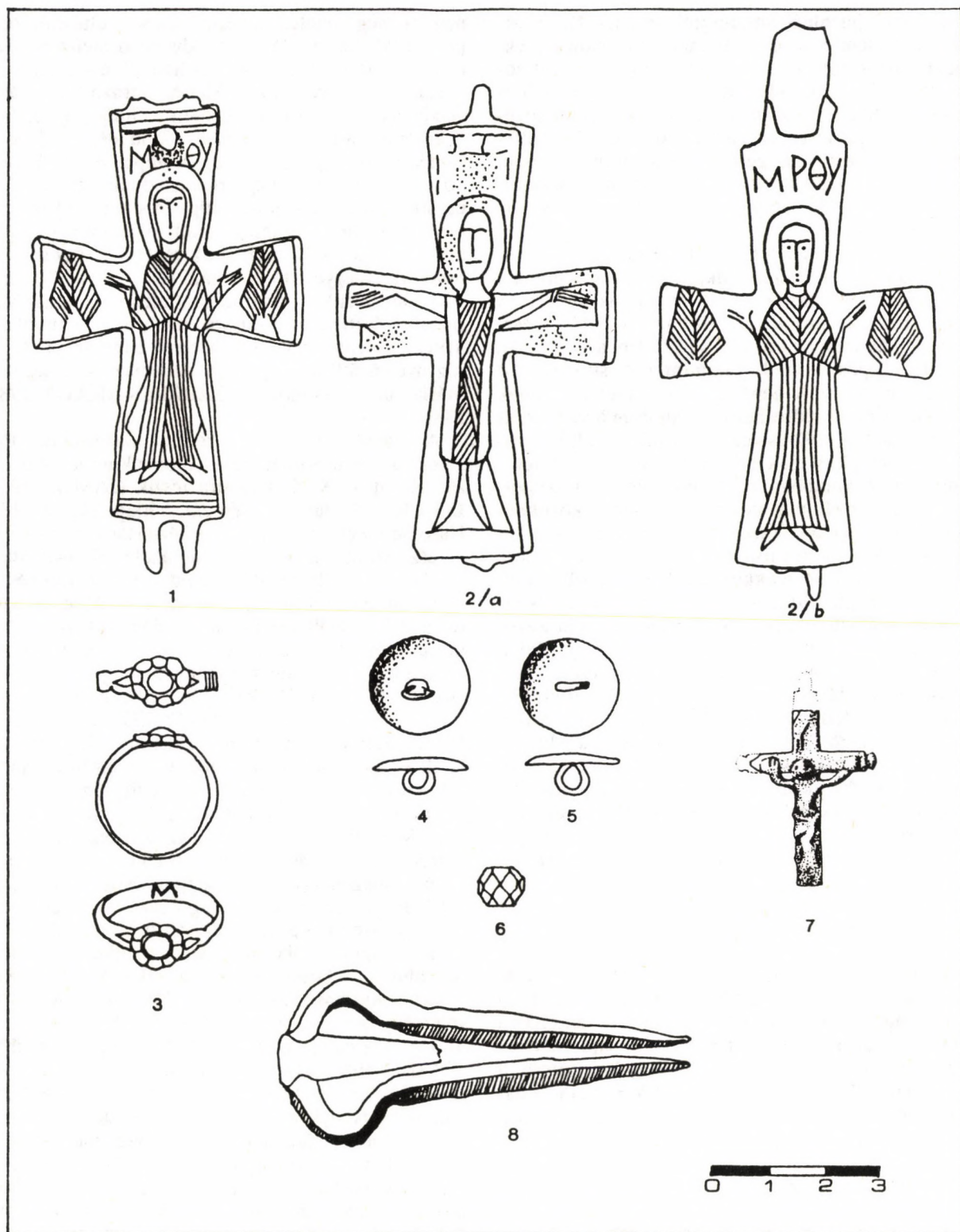
III. Két temetkezés bizonyult késő középkorinak: a 4. és az 52. sír, valamint a 40. kutyatetem.⁵² Közös jellemzőjük, hogy a csontok sokkal jobb megtartásúak, mint az Árpád-koriak. Továbbá, hogy a csontokat ficszerűen borította egy vékony, hajszálgyökeres réteg. Ezt a jelenséget szintén csak ennél a három temetkezésnél figyeltük meg.⁵³ Az 52. sír feltárása után, a benne talált tárgyak alapján lehetségessé vált mindkét sír és a kutyatetem keltezése a XVI–XVII. századra. A Nyúlfülehalomba temetésük oka a határpontok vallásos, a határhalmok szent jellegét övező tiszteletben keresendő (TARI 1994). A határpontba temetésnek egyúttal a határt megerősítő célja is volt⁵⁴ (TAKÁCS 1987, 203–216). Külön érdekessége a lelőhelynek, hogy az ötvenes években már találtak itt rózsafűzérkeresztet és hozzávaló gyöngyöket.⁵⁵ Ezek alapján még több késő középkori temetkezéssel is számolhatunk. Az Árpád-kori és a késő középkori temetkezések között a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem állapítható meg folytonosság.

A templom építésének idejére vonatkozó pontos adattal nem rendelkezünk, s a kutatás során is csak közvetett információkhoz jutottunk, melyek azonban előbbre vihetnek bennünket az épület korának meghatározásában. Az első, s egyben a legfontosabb adattunk a templom körüli temető sírjaiban talált pénz-mellékletekből származik. A templomépítés idejére a másik fontos adatunk a fennmaradt Szentlászlóhalom elnevezés, amelyen alapján Szent László az egykori templom titulusának tekinthető.

I. László királyt (1074–1096) halála után közel 100 évvel, 1192. február 2-án avatták szentté. Tisztelete szentté avatása után valószínűleg gyors ütemben terjedt el. Népszerűségére utalnak a források mellett a megmaradt Szentlászló, Lászlófalva helynevek, valamint a tiszteletére felszentelt templomok.⁵⁶ Jól kimutatható a király ismertsége, szeretete a templombelsőket díszítő falképeknél is. Igen gyakori motívum a falfestészetben a „lovagkirály” hősies cselekedeteinek a bemutatása (LUKÁCS 1980, 161–204, LÁSZLÓ 1993). László király 1192-es kanonizációjából következik, hogy nem lehetett sem védőszentje, sem titulusa egyetlen templomnak sem 1192-t megelőzően.

Amennyiben a templom első védőszentjének elfogadjuk Szent Lászlót, akkor a templom építő munkálatait 1190 körül, inkább 1192 után kellett megkezdeniük. A Cegléd környéki Árpád-kori falvakra vonatkozó településtörténeti adatok alapján feltételezhető, hogy a tatárjárást Cegléd kivételével egyik környékbeli falu sem élte túl.

A templom építési idejének meghatározásához talán közelebb visz az előkerült és a még földben lévő sírok számának becslése. A feltárt 49 Árpád-kori temetkezés csak igen kis része lehet az egykori temetőnek. A felszínre hozott temetkezésekből a templom körüli



10. kép 1: Az ereklyetartó mellkereszt hátlapjának rajza; 2a–b: római kereszt (Jamoto után); 3–7: 52. sír; 8: szórvány doromb az északi hajófal alapozás közeléből

Fig. 10. 1: Drawing of the reverse plate of the reliquary pectoral cross; 2a–b: Roman cross (after Jamot); 3–7: grave 52.; 8: Jew's-harp near the foundation of the nave's northern wall, stray find

temetőhöz – jelenlegi ismereteink szerint – 42 sír tartozik. Figyelembe véve az ötvenes és hatvanas években elpusztított sírokat, a teljes temetőben az évek során 280–300 váz került napvilágra.⁵⁷ A 280–300-as sírszám mind a két típusú (köznépi és templom körüli) temető sírjait tartalmazza. Ha durva becsléssel elfelezzük ezt a sírszámot, így vonva le a korábbi köznépi temető sírjainak a számát, úgy 100 esztendő alatt minimálisan 140–150 templom körüli temetkezés történhetett.⁵⁸

A templom körüli temető sírjaiban talált pénzek alapján azt kell feltételeznünk, hogy a templomnak a XII. század első harmadában már állnia kellett. A pénzmellékletes sírokban talált habarcs és réti mészkő darabkák utalnak erre. A 8., 12. sírban talált XII. század eleji pénztöredék, valamint a 48. sírban talált II. Béla király verette denár a templom fennállásának kezdetét korábbi időre helyezi, mintsem a védőszent alapján gondolt 1192-es kezdet. Mivel Szent László titulusát a templom csak 1192 után nyerhette el, így a templomnak korábban más védőszentjének kellett lennie. A patrocínium megváltoztatásának körülményeire nincsenek adataink. Ha nagy ritkán sor is került az egyházi épület titulusának megváltoztatására, azt az esetek zömében akkor tették, ha nagyobb pusztulás után megújították az épületet, vagy jelentős átépítéseket, bővítéseket hajtottak végre rajta. Ez a szokás azonban inkább a középkor végén, újkor elején fordult elő.⁵⁹ A nyúlfelethalmi templom esetében a védőszent megváltoztatásának egy igen korai előfordulását kell feltételeznünk. Közvetett adatainkat részben megerősítik történeti események, hiszen 1092-ben a szabolcsi zsinat már előírta a régiség miatt elpusztult egyházak újjáépítését. A szentlászlóhalmi templom készítésének időpontjáról a temetkezésekből származó adatok alapján feltételezhető, hogy a XII. század első felében vagy harmadában építették.

Szörvány leletek

A templomalap környezetének bolygatott földjéből néhány olyan tárgy is előbukkant, amely eredetileg nem sírmellékletként került a földre. A szentélyben egy ereklyetartó mellkereszt hátlapja, a hajótól Ny-ra lévő sírok földjében egy bronz füstölő lánc tartója, a hajó D-i részében egy csengőtöredék került elő. A hajó É-i fala közelében pedig egy kis zeneszerszámot, egy dorombot találtunk.

Ereklyetartó mellkereszt

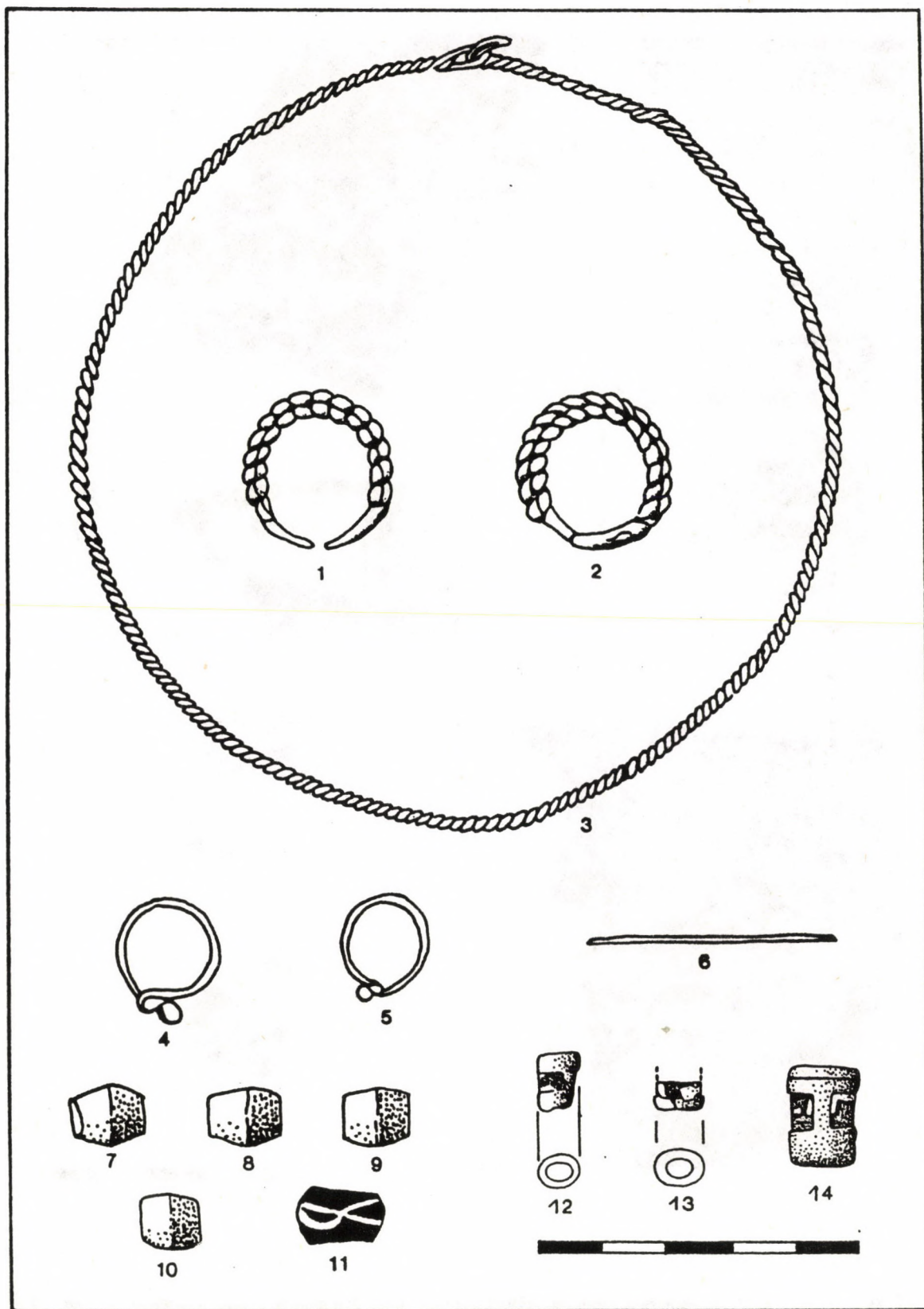
A szentélybelső bolygatott törmelékében találtunk rá az ereklyetartó mellkereszt hátlapjára. Anyaga bronz. Hossza: 8,25 cm, szélessége: 4,65 cm, vastagsága: 0,6 cm.⁶⁰ Tetejéről letört a csukló szerkezet. Feltehetőleg azért fúrták át a függőleges keresztszár felső harmadának közepét, mert így továbbra is hordhatóvá vált. A később belefúrt lyuk körül vasrozda nyoma

maradt meg, amelyet a restauráláskor eltávolítottak (9. kép 24; 10. kép 1). Az ereklyetartó mellkereszt elölapján Jézus Krisztust, míg hátlapján – mint a mi példányunkon is – Szűz Máriát ábrázolták. Mária alakjának megjelenítése bevéssett technikával történt. A kezét orans pózban felemelő Mária aláhulló hosszú ruhája a bokájáig ér. Vállát egy közepén nyíló vállkendő fedi. Stilizáltan megformált, vonalas rajzú arcát egyetlen vonallal jelzett, vállig érő sima haj keretezi. Fejét glória övezi, homloka fölött közepén négy ponttal. A vízszintes keresztszárak végén egy-egy szintén bevéssett, elhegyesedő koronájú fát – feltehetően ciprust – láthatunk.⁶¹ Az átfúrással megrongálták a Mária feje fölötti vésett föliratot, amely négy betűből áll: MPOY. Jelentése: Métér Theou = Isten anyja. A görög nyelvű feliratot gyakran alkalmazták a hasonló Mária ábrázolásokon (VERBÉLYI-ARATÓ 1989, 238).

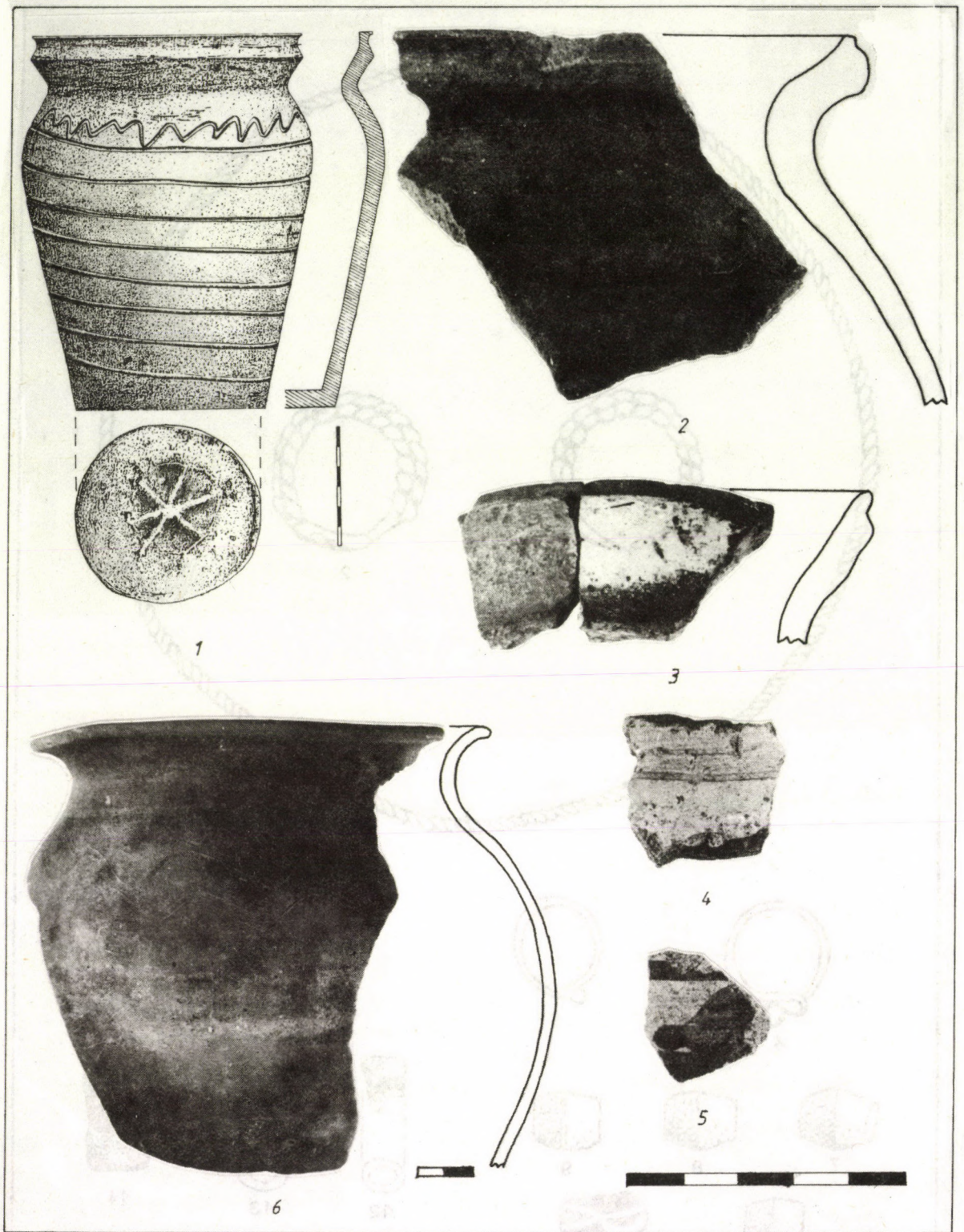
A Cegléd-nyúlfelethalmi kereszt pontos mását Rómban a Sancta Sanctorum kápolna kincstárában őrzik. Korát a IX–X. századra teszik (JAMOT 1906, 135–136). (Előlap: 10. kép 2/a, hátlap: 10. kép 2/b). Hasonló megformálású, orans kéztartású, a vízszintes keresztszárak végén növényi ábrázolással (pálmafa?) és Mária feje fölött MPOY rövidítéssel készült vésett díszű darab Oxfordban, az Ashmolean Múzeum gyűjteményében található. Korát szintén a X. századra határozták meg.⁶² Az említettekén kívül a ruha megformálásának tekintetében rokonnak tulajdonítható az orosházi (KOVALOVSKYI 1965, 187; 46/1. kép) és a Szeged-öthalmi mellkereszt (SZEDED 1983, 270–271, 15. fénykép a–b). A Miskolc ÉK-i határán előkerült mellkereszt hátlapjának Mária ábrázolásán ugyanazt a homlok fölötti 4 pontos mintát figyelhetjük meg, mint a mi darabunkon (MEGAY 1961, 105. és 4/2/a. kép). Megay véleménye szerint ez az Istenanya bizánci ábrázolásain szokásos, rendszerint a fejkendő homloki táján megjelenő csillag leegyszerűsítése (MEGAY 1961, 105). Darabunk a Lovag Zsuzsa által felállított tipológia szerint a Szentföldi típusozhoz tartozik. A hazánk területén előkerült bizánci mellkeresztnek legnagyobb része hosszú időn át, a VII. századtól a XII. századig volt használatban (LOVAG 1971, 144). Más vélemény szerint a X. század közepétől a XI. század utolsó negyedéig mutathatók ki temetkezésekben (SZABÓ 1980, 61–62). A ceglédi példány keltezésének kérdését nehezíti, hogy nem sírmellékletként, hanem szörványként került elő. A rendelkezésünkre álló adatok alapján nyitva kell hagynunk a ceglédi kereszt korának az Árpád-koron belüli meghatározását. Megkockáztatható az a feltevés, hogy a templomot megelőző temetőhöz tartozó megbolygatott sírból került szörványként a templom törmelékés földjébe.

Füstölő-töredék

A 24–25. sírok közeléből, de nem sírmellékletként került elő. Láncon függő füstölő felső, elosztó tagja.



11. kép 1–5; 7–11: szórvány leletek a nagykőrösi múzeumban; 6: 11. sír; 12–14: 21. sír
 Fig. 11. 1–5; 7–11: Stray finds in the museum of Nagykőrös; 6: grave 11; 12–14: grave 21



12. kép 1: szórvány a nagykőrösi múzeumban (Burka Beáta rajza); 2: a hajótól délre a törmelékből; 3: szórvány; 4: szórvány; 5: hajófal alapozás törmelékéből; 6: 2. sír

Fig. 12. 1: Stray find in the museum of Nagykőrös (drawing by Beáta Burka); 2: from the debris south of the nave; 3: stray find; 4: stray find; 5: from the debris at the foundation of the nave; 6: grave 2

Bronzból öntött. Magassága: 3,2 cm, a háromszög csúcsai közötti legnagyobb távolság: 5,1 cm, az akasztófülek hossza: 0,9–1 cm, felső fül hossza: 1,8 cm, szélessége: 1,3 cm, vastagsága: 0,4 cm.⁶³ A füstölőnek csak a láncelosztó tagját találtuk meg, mely három vízszintes, elhegyesedő végű szárra tagolódik. A szárok felső síkja kissé ívelt, közepükön hosszirányban enyhe él fut végig. Mindhárom szár alsó végén egy-egy félköríves, átfúrt akasztófül helyezkedik el. A három ág találkozásánál, középen, fölül egy hosszúkás akasztófület képeztek ki, amely a lefelé lógó füleknél erősebb, vastagabb. Ugyanitt alul, szintén középen a szárvégeken lévő fülekhez hasonló negyedik kis méretű fület készítettek (9. kép 25). A legnagyobb felső akasztófül feltehetőleg a fogókarikát erősítette a láncos füstölőhöz. Az alul elhelyezkedő középső fül a füstölő fedelének biztonságos felhúzására szolgált. A szárok végén elhelyezkedő három kis fül a láncokat erősítette a füstölőtartó pereméhez. A füstölő elosztótag elnagyoltan megmunkált. Feltehetően ahhoz a típushoz tartozik, amelynek a testét két egymás felé fordított félgömb alkotta. Mivel a templomi felszerelés tárgyai közül füstölő csak kis számban maradt ránk, így igen nehéz képet alkotni arról, hogy milyen lehetett a falusi templomokban használt változata. Egyik legszebb ilyen megmaradt hazai falusi templomban használt példány a XII. század második felében készült *Szegedcsorvai* füstölő (SZEGED 1983, 311–313). A ceglédi láncelosztótag alakja nem engedi meg, hogy következtetéseket vonjunk le magának a füstölőnek a formájára, mivel a megmaradt füstölőknek ez a kiegészítő része gyakran hiányzik. Kivételt jelent az a X. század első feléből származó németországi darab, amelynek igen egyszerű, ívelten kihajló háromágú elosztótagja is megmaradt, amelyen alul kis akasztófülek szolgálnak a lánc befűzésére. Maga a füstölőttest áttört, nagyon díszes, aprólékosan kidolgozott, mívés darab (SCHNÜTGEN-MUSEUM Kiállítási katalógus, KÖLN 1977, 43).⁶⁴ A rendelkezésünkre álló adatok nagyon csekélyek a ceglédi füstölő formájának akár a vázlatos megrajzolásához is.

A „régiegyházakban” kétféle füstölőt alkalmaztak. Az egyiket, a nagyobb méretűt, az oltár elé függesztették, a másikat, a kisebbet, az egyházi személyek kezében tartották (CZOBOR 1875, 150). A füstölő liturgikus jelentése a gonosz erők távoltartása, a test és a lélek megtisztítása és megtisztulása.

A ceglédi füstölő-lánc tartó kora nem határozható meg évre pontosan, de bizonyos, hogy a működő templommal egyidős, tehát a XII–XIII. századra keltezhető.

Csengő

A templomhajó déli részében került elő a törmelékből. Vékony falú, vörös bronzcsengő töredéke. Pereme felé megvastagodó és ferde síkkal levágott szélű.⁶⁵ Külső oldalán vízszintesen körbefutó kettős bordadísszel tagolt (9. kép 17). Méretei: legnagyobb

szélessége: 2,9 cm, oldalának falvastagsága: 0,2 cm, pereménél vastagsága: 0,6 cm. Feltehetően a templomi felszerelés tárgyai közé tartozott. Az Árpád-kori falusi egyházaknál is csengővel jelezhatték a tiszteletadás (felállás, letérdelés) időpontját.

Doromb

Szórványleleteink közül a doromb a legkésőbbi. A templomon kívül az északi hajófal közelében került elő, a törmelékben. Kovácsolt vas. Nyaktagja hosszú, keskeny, feje kicsi (10. kép 8). Szárainak metszete rombusz alakú. Méretei: hossza: 7,3 cm, szélessége: 3,2 cm, szárvastagsága: 0,5–0,6 cm.

A népi zeneszerszámok egyik elterjedt típusa. Hasonló példányt Füleken (MICHNAI 1980) és Szentmihály falu ásatásán (HOLL 1990, 192) is találtak. A ceglédi példány a késő középkorra keltezhető, talán a XVI–XVII. században készült.

Kerámiatöredékek

A középkori település maradványain kívül őskori és szarmata települések nyomait már Hidvégi Lajos megtalálta a hatvanas években (DINNYÉS 1982, XXII/9., XXIII/5. kép). Gyűjtéséből néhány jellegzetes anyagú kelta és szarmata peremtöredéket, avar perem- és oldaltöredéket, köztük sütőharang peremtöredékét, valamint kora Árpád-kori és XIV–XV. századi pohár oldaltöredékeit érdemes megemlíteni. Az ásatás során hasonlóan a felszíni leletekhez, az őskortól a késő középkorig terjedő időszakból találtunk kerámiatöredéket, sírokban és a kevert betöltésekben egyaránt.

Az őskori töredékek korát közelebről nem sikerült meghatározni, mivel zömük jellegtelen apró edényoldaltöredék volt, bár kézzel formált, durva kidolgozású perem és benyomott köröcskével díszített töredék is előfordult közöttük.

A szarmata korból említést érdemel a hajó nyugati zárófala alatt előkerült gödör, melyben egy sávosan fényezett felületű oldaltöredéket találtunk. A szentélytől K-re szórványként bukkantunk egy terra sigillatából kialakított orsókarikára. Az 1. sír földjében egy megvastagított szélű vörös peremtöredék volt.

Az Árpád-korból a XI. századtól a XIII. századig keltezhető körömbenyomással díszített, egyszerűen kihajló, peremén ferde bevagdálással díszített és profilált peremű fazekak, valamint fehér és sötétbarna cserépbográcsok töredékei kerültek elő (12. kép 1–3, 6).

A felszínen és az ásatási szórvány anyagban talált késő középkori leletek⁶⁶ (pl. 12. kép 5) viszonya az Árpád-kori leletekhez egyelőre nem tisztázott. A bőséges okleveles adat nem tesz említést ezen a környéken késő középkori faluról. Ha mégis létezett volna itt település ekkor, a Nyársapáti család és a ceglédi apácák közötti XV–XVI. századi birtokperri iratokból fény

derülne rá. Így csak arra gondolhatunk, hogy a felszíni nyomok egy késő középkori tanya vagy lakóépület meglétére utalhatnak.

* * *

Összegezve az elmondottakat, a Cegléd határában feltárt nyúlfülehalmi templomot azonosnak vélem az 1368. évi határjáró oklevélben említett Szentlászlóhalom templomával. A templom valószínűleg a XII. század első felében vagy harmadában épült ismeretlen titulussal. Az egyházi épületet 1192 után Szent László tiszteletére szentelték fel. Liturgikus funkciójának a XII. század első felétől minimum 130–150 évig tehetett eleget.

1241/42-ben a tatárok Batu kán vezette főerege a Duna–Tisza-közén áthaladva, majd később az ország-

ból a Duna mentén kivonulva, igen nagy pusztítást okozott mind a népességben, mind az anyagi javakban. Templomunk pusztulásának kezdetét nagy valószínűséggel a tatárjáráshoz, illetve annak következményeihez (éhínség, járványok) köthetjük. Cegléd környékének falvai a XIV. század közepén már mind pusztaként szerepelnek oklevelekben. A szentlászlóhalmi templom megújítására, funkciójának visszaállítására sem került sor. A templomrom évszázadokig kitűnő határjelnek bizonyult. Ebben a minőségében először az 1368. évi határjárásban említették meg. Egyelőre nem bizonyított, de feltehető, hogy a XV. században a határperekben már Töröttegyház néven szerepelt. A XVI–XVII. században a határpontot temetkezőhelynek is használták, melynek sikerült megtalálni a régészeti nyomát. Neve Nyúlfülehalomként a XVIII. századtól követhető nyomon.⁶⁷

Jegyzetek

- 1 A sorozatnak szánt publikáció első része: TARI 1991.
- 2 A Magyar Hitelbank Magyar Tudományért Alapítványának és az MTA OTKA-nak a támogatásával sikerült elvégezni több feltárást. Segítségüket ezúton is nagyon köszönöm.
- 3 Ebből 8 lelőhelyen a szerző végzett ásátást.
- 4 A még rendelkezésünkre álló, kutatható, ám jelenleg is pusztuló templomalapozások nyújtják az egyetlen lehetőséget e szűkebb régió egyháztörténeti képének felvázolásához. Hiszem, hogy még akkor is fontos ezt megkísérelnünk, ha ez a források szűk köre miatt egyoldalú képet vetít elénk.
- 5 Idős történelmi lakosok a Nyúlfülehalom mai napig Templomdombnak nevezik, Kiszél György közlése, adatgyűjtésem: Törtel, 1992. május 4.
- 6 Más fordításban: „Az emberi emlékezetet messze meghaladóan” volt királyi birtok (BENKŐ 1982, 67).
- 7 „...ecclesiam lapideam ruptam Cheke nominatam in honorem B. Virginis constructam”, „...ecclesiam sub titulo b. Demetrii martyris constructam”, „...ecclesiam lapideam similiter ruptam Zewkeghaz”, „...ecclesiam lapideam similiter ruptam Kylewheges nominatam” ... BÁRTFAI 1938, 85. p. 394. regeszta.
- 8 ... „monticulum Zentlazlohalma” ..., BÁRTFAI 1938, 85. p. 394. regeszta.
- 9 A négy romos kőegyház pontos helyét régészeti módszerekkel csak részben sikerült ezideig azonosítanunk. 1991 nyarán módomban nyílt egy kis méretű templomalapozás feltáráására Cegléd-Birincsek lelőhelyen, amely nagy valószínűséggel azonosítható az oklevélben említett *csekei* templommal.
- 10 „Et inde declinando ad partem occidentalem venissent ad quandam magnam viam, que veniret de Chegled predicta et iret versus fluvium Thicye, et eandem viam petranseundo venissent ad quandam monticulum Zentlazlohalma vocatum”.
- 11 „Deinde directe versus plagam occidentalem per modicum spacium eundo venissent ad quandam arborem ilie, penes quam ramuli crevissent nonnulli, quam pro metali

signo reliquissent. Abhinc adhuc ad eandem plagam occidentalem pergendo venissent ad quandam monticulum kappanhalma vocatum, quem similiter pro signo constitissent metali,”

- 12 Más adat szerint az oklevél 1470-ből származik: MTA RI OL DI 15446. oklevél fordítása. Ezúton is köszönöm a Topográfiai Csoport kedves segítségét.
- 13 Felmerül ezen oklevél alapján az a lehetőség, hogy a Feketehalom azonos a Kövespart lelőhellyel. A Kövesparton 1988–1990 között Árpád-kori *templom körüli* temetőt tártam fel. Az egykori templomnak már nem találtuk nyomát, csak néhány nagyobb követ elszórtan a domb aljában (TARI 1988). Az eredeti latin szövegben, melyet az MTA RI Topográfiai Csoportjának gyűjtésében használtam, nem szerepel az „ahol most kőegyház” mondatrész. Ellenben Benkő Zsuzsanna oklevélfordításában igen. A helyneveket a Benkő-fordításnak megfelelően idéztem. Latinul: OL DI 15446: MTA RI oklevélgyűjtése, átirat: “et inde ad eandem plagam meridionalem pergendo venissent...in persona Ladislai de Nyarassapath (co)tradixissent. Ac abinde declinando ad partem occidentalem venissent ad...et eandem viam petranseundo veris(sent ad) quandam monticulum Zenthlazlohalma (voc)atum. ubi... in persona dicti Georgii de Nyaras(ap)ath contradixissent. De hinc directe versus plagam occidentalem per...signassent qui similiter idem Ladislaus Zabo in persona eisusdem...(oc)cidentalem pergendo venissent ad (quen)dam monticulum Kappanhalma vocatum ubi quedam magne arbores...” MTA RI oklevélgyűjtéséből. Az idézett szövegben a kipontozott rész az oklevél olvashatatlan részeit jelöli.
- 14 MTA RI: OL DI 21386.
- 15 Az azonosításnak vannak bizonytalansági tényezői. Ceglédről két út vezetett a Tiszához. Az egyik Abonyon keresztül a szolnoki révhez, míg a másik kicsit délebbre, Törtelen keresztül a tiszajenői révhez. A XVIII. században a mai történelmi út elődjét nevezték tiszai útnak. Csak

- feltételezni lehet, hogy ez volt a XIV. században is a tiszai út. Torma István lektori megjegyzésében a Kövespartra teszi a Szentlászlóhalmot. Ld.: HIDVÉGI, 1984, 152. oldal 1. jegyzet. Balanyi Béla a Kövespartot a XV. századi oklevelekben emlegetett Kőegyházzal véli azonosnak (MNM Adattár 208.N.III.).
- 16 Mivel a középkori mértékek etalonja vidékekenként is változott, így szinte lehetetlen pontosan meghatározni ezek mai mértékekhez viszonyított nagyságát. Az alábbi adatok csak hozzávetőlegesek: *három eke földnyi* távolsághoz: 1 ekealja 30–126 hektár között elképzelhető. A minimumot alapul véve 3 ekealja x 30 hektár = 120 hektár. Az ekeföld oldalainak aránypárját a magyar hold alapján 12x72 öl körül, tehát hatos szorzószámmal képezhetjük el, így a hosszabbik oldalt alapul véve = kb. 3600 m. *Nyíllövésnyi* táv: 130–1300 m-ig terjed. *Fél mér-földnyi* táv: max. kb. 4000 m.
- 17 Az eredeti latin oklevél másolatában nem találtam a kőegyház megnevezést, ám a magyar fordításban szerepel (BENKŐ 1982, 82).
- 18 Első okleveles említését egy 1434-es birtokperi adatból ismerem (OL DI 12595).
- 19 Ez azonban olyan messzire vezetne eredeti célkitűzésem-től, hogy erre a későbbi feldolgozásokban igyekszem sort keríteni.
- 20 Az adatra Simon László hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.
- 21 Opperl a tárgyaló területen két templomot is feltételezett, de ötletének indoklását nem adta meg. Opperlnek Derékegyháziáról ismertetett véleményét, csatlakozva Hidvégi elképzeléséhez, tévedésnek tartom (HIDVÉGI 1984, 162).
- 22 A honfoglaló leletkataszter szerint a munka 1947-ben történt, in: FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 27. 141. sz. adat. A leletek az Arany János Múzeumba kerültek. Lelt.sz.: 56.1.1–20., valamint 56.2.15–16. Ezúton is szeretném megköszönni Balanyi Bélának a begyűjtött leletek közlésre történt átengedését.
- 23 A téglá nincs meg.
- 24 Balanyi Béla jelentése, MNM Adattár 208.N.III. 1955. március 2. Ltsz.: 2872. A nagykőrösi Arany János Múzeum régi leltárkönyvében az a bejegyzés szerepel, hogy 1948 tavaszán két darab Béla dux érem került elő a temető egyik sírjában, a halott szájában. Találtak itt kardot és feliratos követ, I. András pénzt is. (Ez megegyezik a Deák által 1861-ben írottakkal.) Arany János Múzeum Adattár 425/4.–77/3. A tárgyak nincsenek meg. Az adatot Simon Lászlónak ezúton is köszönöm.
- 25 Átvette Opperl adatait, aki egy új templom építését feltételezte (OPPEL 1931, 18).
- 26 Találtunk ugyan néhány késő középkori kerámiatöredéket a lelőhelyen, de az adatok nem elegendőek egy késő középkori falu meglétének feltételezéséhez.
- 27 Erre egyébként a Nyársapát és Cegléd közötti területre vonatkozó birtokpererek bőséges anyagában sincs egyetlen utalás sem.
- 28 Petróci 1368-as oklevél elemzése több szempontból vitatható, de e tanulmány kereteit szétfeszítené ennek tárgyalása, így erre más helyen igyekszem sort keríteni.
- 29 Az oklevélben a helyes sorrendet és az említett templomokat l. az okleveles adatok c. fejezetben.
- 30 Joggal veti fel ezt a lehetőséget Hidvégi Lajos is. A Nyúl-fülelalmot a Töröttegyházzal a topográfiai értékű adatok csekély száma miatt egyelőre csak feltételesen lehet azonosítani (HIDVÉGI 1984, 132).
- 31 Éri ez ügyben OPPEL 1931-re hivatkozik. Vass adatait csak a templomok és falvak helyzetének, egymáshoz való viszonyának részletes vizsgálata után lehet majd teljesen tisztázni.
- 32 Töröttegyház további említései: 1507: „Törökegyház” (ÉRI 1958, 13), 1522: „Thewrewthegghaz” (ÉRI 1958, 39), 1571: „Terehegyhaz” (PÜSPÖKI NAGY 1981, 178), XVII. sz. vége (PÜSPÖKI NAGY 1981, 179).
- 33 Némelyik gödör még egészen frissnek látszott. Mint később kiderült, a környékbeliek innen hordták építkezéshez a homokot.
- 34 A munka oroszlánrészét a ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium tanulói végezték. Munkájukat ezúton is nagyon köszönöm. További köszönet illeti: Istvánovits Eszter, Kulcsár Valéria, Simon László régészeket, Borsos Hedvig restaurátort, Reznák Erzsébet népművelőt, és dr. Tóth Katalint az ásatáson nyújtott segítségükért.
- 35 Nagyban akadályozta munkánkat a hajó és a szentély csatlakozása fölött a felszínen elhelyezett háromszögelési pont, amelyet nem bonthattunk el.
- 36 Ide sorolható templomok Cegléd-Madarászhalom, Csemő-Hosszúdűlő, Cegléd-Öregszőlő, Cegléd-Birincsek, Újszilvás-Gólyajárás, Törtel-Besnyőegyháza, Nyársapát stb. A templom körüli temetkezés jellegzetességeit mutató sírok alapján ide tartozik még: Cegléd-Kővespart és Cegléd-Kőhalom.
- 37 Benkő Zsuzsanna adatának, mely szerint „1962-ben Ikvai és Balanyi helyszíneltek, amikor is a domb egy részét elhordták s a templomalap egy részét is átvágták” nem találtam nyomát (BENKŐ 1982, 71). A templomalap sehol nem volt átvágtva, mint az a feltáráskor kiderült. Hacsak nem a diadalív alatti teljesen elbontott alapozásra gondolt, ahol viszont a XIV. századi érem korábbi elbontásra enged következtetni.
- 38 II. Albert (1330–58), Bécsújhely, Koch 251. Gedai István meghatározása, amit ezúton is köszönök. Nem tartom valószínűnek, hogy az említett dénár sírmelléklet lehetett, mivel nincs sem régészeti, sem történeti adat arra, hogy a temetőt a XIII. század második fele után tovább használták volna, s az előkerülés körülményei sem ezt támasztják alá.
- 39 Kváderkő méretek: nagyobb, mint 25x15x26,5 cm, 25,5x14x36-nál nagyobb, 19x1x17-nél nagyobb, 16x34,5x38 cm, 17x36x34,5 cm. Tégla méretek: 14x5,5x? / 18,5x5x19,5 / téglavastagságok: 3,5–5–5,5 cm.
- 40 Cegléd-től D-re még 1986-ban is folyt kitermelés.
- 41 A sírok leírásánál az alábbi rövidítéseket alkalmaztam: T=tájolás, M=mélység. A tájolásnál 360 fokos lap-tájolást használtam, és a koponya északról mért távolságát adtam meg. A mélységadatokat a háromszögelési beton oszlop felszínéhez képest mértük be, mivel a felszín a többszöri bolygatás miatt nagyon egyenetlen volt.
- 42 A koporsók és a faszenek műszeres vizsgálatára nem nyílt módom.
- 43 Restauráláskor a korrodált pénz apró darabokra tört, így fotó nem készült róla. A pénzek meghatározását Gedai Istvánnak és Dinnyés Istvánnak köszönöm.
- 44 Talán XII. század első fele, magyar. Meghatározása a töredék kicsinysege miatt bizonytalan.
- 45 A téglák méretei: 35x19,5x5,5 cm / 36x18x4,5 cm / 36x19,3x5 cm / 34x19x5 cm / 35x18,5x5 cm.

- 46 Talán elképzelhető, hogy egy leszúrt farúdnak a maradványa, amelyet sírjelnek szántak?
- 47 A tárgyakat Borsos Hedvig restaurálta. Munkáját ezúton is köszönöm. A gyűrűn található bekarcolt M betűt a restaurálásakor fedezte fel.
- 48 Itt szintén egy félköríves szentélyzáródású Árpád-kori templom került napvilágra. Két olyan sírt találtunk, amelyet a templom építéskor, az alapozási árokkal átvágtak. Esetleges arányaikat tekintve: a Nyúlfülehalom esetében 43 sírből 7 sír bizonyult a korábbi köznépi temető sírjának (16,27%), míg Birincsek esetében 10 sírből 2 volt korábbi köznépi temetkezés (20%). Hasonlóan vágta a korábbi köznépi sírokat a templom alapozási árka a Gyula-főenyési templom (SZATMÁRI 1991, 45–46) és a Bánkúti templom esetében is (SZATMÁRI 1991, 19, 20. p. 22, 24, 30. kép). Köszönöm Szatmári Imrének, hogy kéziratát elolvashattam.
- 49 Bár fennáll a lehetősége, hogy e sírok között olyan is szerepel, mely esetleg a templom pusztulása utáni, mégsem gondolom, hogy a falu XIII–XIV. századi pusztulását követően folyamatosan használták volna a temetőt. Erre, mint fentebb (kutatástörténeti fejezet) már utaltam rá sem történeti, sem régészeti adat nincs.
- 50 A publikálatlan leletr Kovalovszki Júlia hívta fel a figyelmet. Segítő kedvességét és a hivatkozás lehetőségét hálással köszönöm.
- 51 A fellelhető összes tárgyat közzétettem, a hiányzó darabok sorsáról közelebbit nem tudtam meg.
- 52 A 40. kutyacsontvázal az elemzés során külön nem foglalkozom, csak az emberi maradványokkal. L. a kutyatemetkezéseknek újabban megjelent feldolgozását: VÖRÖS 1992.
- 53 A 40. kutyacsontváz és az 52. sír esetében mód volt a fölöttük húzódó szelvényfal metszetének vizsgálatára. Ebből jól látszott, hogy ugyanaz a homogén kevert talaj húzódott a sírok fölött, és semmiféle beásásnak még csak halvány nyoma sem volt kivehető.
- 54 A nyúlfülealmi késő középkori temetkezéseket egy külön tanulmányban foglaltam össze, l.: TARI 1994.
- 55 A leletek beletárolva az Arany János Múzeumban Nagykőrösön, ltsz.: 56.3.1–2.
- 56 Kovács Béla anyaggyűjtésében a 13. helyen, a „rangsor” elején áll a középkori patrocíniumok népszerűségi listáján (KOVÁCS 1990, 411).
- 57 Ha elfogadjuk, hogy az ötvenes években kb. 80 sírt pusztítottak el, s a hatvanas években is kb. 60–80 sírt tettek tönkre, akkor a feltárt sírjainkkal együtt, minimálisan 180–200 sírral kell számolnunk. Ebből természetesen le kellene vonni, ha pontosan tudnánk, a templom építését

megelőzően már létező köznépi temető sírjainak a számát. A két temető sírjait valószínűleg még a teljes temető feltárása után sem állna módunkban pontosan szétválasztani, nemhogy a jelenlegi feltártsági fokon. Az ásatási terület alaprajzára pillantva talán nem esünk túlzásba, ha a templom körül a földben egy minimum 5 m széles sávban feltételezünk sírokat és így még 100 feltáratlan sírra következtetünk. Valószínűleg ennél jóval több sír van még földben.

- 58 L. összevetésképpen Kiszely István számításait a pusztaszentlászlói XI. századi temetőnél: 40 év alatt 203 sír került földbe (nem számolva a sekélyre ásott és ezért elpusztult gyermeksírokat). A temető egy kb. 140 főt számláló népesség falujához tartozhatott (SZÓKE-VÁNDOR 1987, 160).
- 59 L. erre a hévízgyörki templom (Pest megye) esetét: TARI 1989, 15–16.
- 60 Ltsz.: 92.2.53.
- 61 Újabban Tóth Endre foglalkozott az antitetikus fa (ciprus) motívum ábrázolásaival, elterjedésével, korhatározásával. Véleménye szerint megjelenítése a mennyei birodalom, a Paradicsom jelképes ábrázolásával áll kapcsolatban. Precíz anyaggyűjtésében szerepel egy olyan – VIII–IX. századra datálható – mellkereszt, melynek hátoldalán Mária orans alakját közrefogja a kereszt vízszintes szárain egy-egy ciprusfa (l. 9. oldal és 35. jegyzet: Splendeur de Byzance 1982, nr. Br.11.186). Ezúton is szeretném megköszönni a szerző kedves segítségét, valamint, hogy készülő tanulmányát még kéziratban elolvashattam.
- 62 1992 szeptemberében a múzeum állandó kiállításában láttam. Felirata szerint az Ex-Roper Collection darabja, Inv.n: 1980, 8.
- 63 Ltsz.: 92.1.52.
- 64 Lovag Zsuzsannának és Kolba Juditnak köszönöm az anyaggyűjtés során nyújtott segítségüket. Ismerünk Muhiról is középkori füstölő elosztótágot, ám kerek, harangra emlékeztető kiképzése nem rokonítható a mi példányunkkal (ÉRI-BÁLINT 1959, 47–48).
- 65 Ltsz.: 92.1.147.
- 66 Az említett kerámiatöredékek az alábbi leltári számon találhatóak meg: 92.1.14–129.
- 67 A tanulmányban előforduló rajzokat és ásatási fényképeket a szerző, a 12. kép 1 szereplő edényt Burka Beáta, a tárgyfelvételeket Gajzágó Jolán készítette, akiknek munkáját hálással köszönöm. A dolgozatot Kovalovszki Júlia lektorálta. Értékes, segítőkész tanácsait ezúton is nagyon köszönöm.

IRODALOM

BAKÁCS 1982

I. BAKÁCS, *Iratok Pest megye történetéhez, 1002–1437*. Budapest 1982. Pest megyei Levéltár

BÁRTFAI 1938

L. BÁRTFAI SZABÓ, *Pest megye történetének okleveles emlékei, 1002–1599-ig*. Budapest 1938.

BENKŐ 1982

ZS. BENKŐ, *Cegléd a magyar honfoglalás időszakában és az Árpád-korban. – Cegléd in der Epoche der Ungarischen Landnahme und in der Árpáden-Zeit in: Cegléd története, StCom 11 (1982) 65–82, 578.*

BOGDÁN 1978

I. BOGDÁN, *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. Budapest 1978.

- CZOBOR 1875
DEÁK 1861
DIENES 1960
DINNYÉS 1982
ÉRI 1958
ÉRI—BÁLINT 1959
FEHÉR—ÉRY—
KRALOVÁNSZKY 1962
GALGÓCZY 1877
HIDVÉGI 1984
HOLL 1990
JAMOT 1906
JUHÁSZ 1982
KOVÁCS 1990
KOVALOVSZKI 1965
KRALOVÁNSZKY 1956
LÁSZLÓ 1993
LOVAG 1971
LOVAG 1979
LUKÁCS 1980
MEGAY 1961
MICHNAI 1980
OPPEL 1931
PETRÓCI 1961
PÜSPÖKI NAGY 1981
SZABÓ 1938
SZABÓ 1980
SZATMÁRI 1991
SZATMÁRI—VÁGÓ 1993
SZEGED 1983
- B. CZOBOR, *A középkori egyházi művészet kézikönyve*. Budapest 1875.
J. DEÁK, *Nagy-kőrös helyirata*. in: *Nagykőrösi naptár 1861. közönséges évre*, szerk.: Ballagi Károly. Pest 1861, 37–54.
I. DIENES, *Honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. – Mogili Vengrov-Zavoevatelej rodini v Nagykőrös*. ArchÉrt 87 (1960) 177–186.
I. DINNYÉS, *A táj a honfoglalás koráig. – Die Landschaft bis zur Landnahme*. in: *Cegléd története*, StCom 11 (1982) 45–64. Szentendre.
I. ÉRI, *Cegléd és Nyársapát határvillongásai a XVIII. sz. végéig (Adatok Nyársapát történetéhez)*. Ceglédi Füzetek 4 (1958) Cegléd.
I. ÉRI—A. BÁLINT, *Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszik Andor ásatásai)*. Muhi. RégFüz Ser. II (1959) 4.
G. FEHÉR—K. ÉRY—A. KRALOVÁNSZKY, *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletei*. Régtan II (1962) Budapest.
K. GALGÓCZY, *Pest–Pilis–Solt–Kiskun megye monographiája*. 1877. 3. rész.
L. HIDVÉGI, *Pusztabokrok. Adatok Cegléd és környéke településtörténetéhez a régészeti, történeti források és a földrajzi nevek alapján*. Cegléd 1984.
I. HOLL, *A középkori Szentmihály falu ásatása II. – Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály II*. ZM 2 (1990) 189–207.
Monuments et mémoires XV (1906) Paris. secr.: Paul Jamot.
A. JUHÁSZ, *A réti mészke kitermelése és felhasználása a Duna–Tisza-köze déli részén*. in: *Közlemények a Magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I* (1982) 145–166 Miskolc.
B. KOVÁCS, *Magyarország középkori patrocíniumai. – Mittelalterliche Patrizien in Ungarn*. EMÉ 25–26 (1989–1990) 407–419.
J. KOVALOVSZKI, *Orosháza és környéke a magyar középkorban*. in: *Orosháza története 1* (1965) 75–203. Orosháza.
A. KRALOVÁNSZKY, *Adatok az ún. S-végű hajkarika elterjedéséhez*. ArchÉrt 83 (1956) 206–212.
GY. LÁSZLÓ, *A Szent László legenda középkori falképei*. Budapest 1993.
ZS. LOVAG, *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum*. FöldArch 22 (1971) 143–164.
ZS. LOVAG, *A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon*. Budapest 1979.
ZS. LUKÁCS, *A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben*. in: *Athleta Patria, Tanulmányok Szent László történetéhez* (1980) 161–204. szerk.: Mezey László, Budapest.
G. MEGAY, *Honfoglalás kori temető Miskolc északkeleti határán. – Ein Gräberfeld in Miskolc aus der Zeit der Landnahme der Ungarn, Nordöstlich von Miskolc*. ArchÉrt 89 (1961) 100–108.
A. MICHNAI, *Olvasói levél*. ÉEt XXXV. évf. 9. szám, 1980. II. 29. 258.
J. OPPEL, *Cegléd múltja*. MVM 1931, 9–99.
S. PETRÓCI, *Cegléd település- és népességtörténete*. Ceglédi Füzetek 11 (1961) Cegléd.
P. PÜSPÖKI NAGY, *Boldogfa*. Bratislava, 1981.
K. SZABÓ, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. – Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*. Bibliotheca Humanitatis Historica III (1938).
J. GY. SZABÓ, *Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. – Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud*. EMÉ 16–17 (1978–1979) 1980, 45–136.
I. SZATMÁRI, *Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában (Implom József ásatásainak hitelesítése)*. Doktori disszertáció, Szeged 1991.
I. SZATMÁRI—CS. VÁGÓ, *Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig*. in: *Medgyesegyháza 1893–1993* (1993) 8–66. Szeged története 1. A kezdetektől 1689-ig. Szeged 1983. Szerk.: Kristó Gyula.

- SZÓKE—VÁNDOR 1987 B. M. SZÓKE—L. VÁNDOR, *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. – Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló*. Budapest Fontes ArchHung 1987.
- SZTRINKÓ 1982 I. SZTRINKÓ, *A réti mészke a Duna–Tisza-közi népi építészetben*. in: *Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen 1982, 159–171.
- TAKÁCS 1987 L. TAKÁCS, *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest 1987.
- TARI 1988 E. TARI, *Mozaikok Cegléd Árpád-korából. Leletmentő ásítás a ceglédi Kövesparton*. in: *A ceglédi Turini Százas Küldöttség Múzeumbaráti Kör Évkönyve*. Cegléd 1988, 31–35.
- TARI 1989 E. TARI, *A templom régészeti feltárása. – Archaeological excavation of the church*. in: *A hévízgyörki középkori templom. Egy XIII. századi romtemplom régészeti feltárása és műemléki helyreállítása*. Múzeumi Füzetek 39 (1989) 13–66. Petőfi Múzeum, Aszód.
- TARI 1991 E. TARI, *Árpád-kori templomok Cegléd környékén I. – Árpád age churches near Cegléd I*. StCom 22 (1991) 189–432.
- TARI 1992 E. TARI, *A ceglédi Öregszőlők régészeti emlékei. – Archaeological finds from Cegléd-Öregszőlők*. Ceglédi Füzetek 26 (1992).
- TARI 1994 E. TARI, *Késő középkori temetkezések Cegléd határán. – Spätmittelalterliche Gräber auf der Cegléder Flur*. StCom 23 (1994) 223–236.
- TETTAMANTI 1975 S. TETTAMANTI, *Temetkezési szokások a X–XI. sz.-ban a Kárpát-medencében. – Bestattungsbräuche im Karpathenbecken in den X–XI. Jahrhunderten*. StCom 3 (1975) 79–123.
- TOPÁL 1972 J. TOPÁL, *Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon. – Eine Kirche und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit in Cegléd-Madarászhalom*. StCom 1 (1972) 53–98.
- TÖRÖK 1980 J. TÖRÖK, *Szent László liturgikus tisztelete*. in: *Athleta Patria, Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk.: Mezey László, Budapest 1980, 135–159.
- TROGMAYER—ZOMBORI 1980 O. TROGMAYER—I. ZOMBORI, *Szer monostorától Ópusztaszerig*. Budapest 1980.
- VASS 1982 E. VASS, *Cegléd az Árpád-kortól a török kor végéig. – Cegléd von der Árpádenzeit bis zum Ende der Türken-Zeit*. in: *Cegléd története*, StCom 11 (1982) 83–120, 578–579.
- VERBÉLYI—ARATÓ 1989 *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*. Szerk.: I. VERBÉLYI, M. O. ARATÓ, Ecclesia, Budapest 1989.
- VÖRÖS 1992 I. VÖRÖS, *Kutyaáldozatok és kutya-temetkezések a középkori Magyarországon I., II. – Dog sacrifices and burial in Medieval Hungary I., II*. FolArch 41 (1990) 117–145; FolArch 42 (1991) 1992, 179–196.

CHURCHES FROM THE ÁRPÁDIAN AGE IN THE ENVIRONS OF Cegléd II. CEGLÉD-NYÚLFÜLEHALOM

Extract

I have begun my researches relating ecclesiastical architecture in the surroundings of Cegléd in 1986. Excavations of a building's foundation on the hillock Nyúlfülehalom formed a part of it too. The first information regarding the churches in the surroundings, dates back to a deed of gift issued in 1368 mentioning a parish called Szentlászlóhalom. This locality was mentioned later in 1407 and 1465 too, 1505 being its last documented reference. Based on geographical and archaeological informations, the place may be identified with the church on the Nyúlfülehalom. Thus I consider St. Ladislav being the patron of this church.

On the above mentioned findsite in 1990 we have excavated the apsidal foundation of the Árpáadian age church (11th–13th centuries). The outer length of the church is 9.6 m, the inner measurements of the nave are 4.4x3.8 m. Spatial proportion of the nave is 1:1.5, its maximal capacity was enough for ca. 20–25 persons. Orientation of the church turns aside from the east-west direction with 20 grades toward north. Foundations were formed of alternating layers of rammed clay and thin rubble. Walls of the superstructure were coated with ashlar masonry both inside and outside. We can date the construction of the church to the first third or first half of the 12th century.

From the graveyard around the church we have excavated 52 burials. Graves can be divided into three periods. The construction of the foundations disturbed, or cut through the graves belonging to the earliest group, thus there was a cemetery on the hillock in the early Árpadian age, before the church was built (graves 1–3, 5–6, 9, 15). A coin from the first half of the 11th century dates these burials too. The second group is contemporary with the church (graves 7–8, 10–14, 17–39, 41–51). Graves belonging to the third group were laid on the hillock, when it served as a boundary mark after the church fell into ruins (graves 4, 40, 52). Grave-goods: hair-rings with S-

shaped ending, and their plain versions, a torques and beads. Potshreds truly represent earlier traces of human settlement. Pieces from the Celtic, Sarmatian, Avar period, moreover from the 11th–13th centuries and the late Middle Ages (15th–16th centuries) were equally found among them. The most precious finds from the Árpadian age came to light as stray finds in the chancel: reverse plate of a reliquary pectoral-cross (Fig. 9.24 and 10.1), among the graves: chain-distributor piece of a censer (Fig. 9.25), fragment of a bronze bell (Fig. 9.17). The Jew's-harp is a later piece, it can be dated to the 16th–17th centuries.

E. Tari
Kossuth Múzeum
Cegléd, Múzeum utca 5. P.O.B. 32
H-2701

Vörös István

KÉSŐ KÖZÉPKORI KUTYATEMETÉS CEGLÉD-NYÚLFÜLEHALMON

Árpád-kori templom és temető feltárása közben Cegléd-Nyúlfülehalmon TARI EDIT (Cegléd, Kossuth Múz.) három késő középkori temetkezést (4., 40. és 52. sír) talált.

40. kutyasír

A sírban egy kutya összefüggő csontváza félkörívben a hasi oldalán „alvó” helyzetben feküdt 158 cm mélyen (1. kép). Az állára fektetett fejet a bal mellső lábvégre hajtották. A kutya feje D-i, farokrésze K-i irányú. A koponyán található sérülések a feltárás közben keletkeztek; a kutyának 207 db csontvázelemét sikerült begyűjteni.

A kutyacsontváz leírása

Koponya (2. kép)

Töredékes, sérült, az agykoponya hiányos. A koponya közép-hosszú, az arc- és az agykoponya középszéles. A tágas agykoponya boltozatos. A parietale vékony falú; a crista sagittalis externa nem fejlődött ki, helyette egy szélesalapú protuberantia található. Az alig tapintható linea frontalis a lambda-varrat (Br) mögött záródik. A homlok széles, lapos. A homlokcsont orri nyúlványa hosszú (25 mm!). Az arckoponya rövid, széles. A homlok profilvonala egyenes, enyhe ívben megy át a rövid, széles egyenes orrhátba. Az ornyereg (stop) alig észrevehető. A szemüreg alacsony, kerekded. A praemaxilla corpora rövid, vékony. Az ornyílás tág, széles, lapos. A szájpadrás széles, a fogsor szabályos, erősen kopott, csorbult fogakkal. A P¹-k befelé fordultak. A bal oldali caninus csúcs letört, ca. 5–6 mm-rel rövidebb a jobb oldalnál. Az incisivusok közül a jobb oldali I³ törött, a többi hullámos fogkopású. A koponya legnagyobb magassága (linea frontalis-lamina perpendicularis között mérve) 60 mm; az orrhát magassága a P^{2/3}-nál 31 mm.

Koponya-index értékek:
arckoponya-szélesség index (P–N): Zmi–Zmi) 1,28

| | | |
|------------------|-------------------------|------|
| szájpadrás index | I. (Mol.lin.: P–St) | 74,7 |
| | II. (Pm. lin.: Mol.lin) | 53,2 |
| premolaris index | (P1–4: M1–2) | 2,63 |

A kraniológiai méreteket az 1. táblázat tartalmazza.

Mandibula-pár

A corpus mandibulae egyenes, vékony. A fogazat szabályos, erősen kopott. A bal oldali P₁ korábban kiesett, az alveolusa záródott; a jobb oldali P₂₋₃ kitört, a gyökércsonkok még az alveolusban vannak.

A nyelvcsontok közül a corpus, és a cornua laryngica és media került elő.

Posterioriális csontváz – 199 db

Törzs: v. cervicalis 7 db, v. thoracalis 13 db, v. lumbalis 7 db, v. sacralis 3 db (összenőve), v. caudalis 7 db (I., X–XV.), costa 13-pár (26 db), cartilago costalis 8 db, Sternum 8 db.

A gerincoszlop fiziologias hossza 65,0 cm, a nyak 17 cm, a hát 22 cm, az ágyék 20 cm hosszú. A csigolyák kis corpusához képest a proc. spinosusok vastag, jól fejlett képződmények.

Végtagcsontok: 120 db

| | | | |
|-------------|----|------------|----|
| scapula | 2 | pelvis | 2 |
| humerus | 2 | femur | 2 |
| | | patella | 1 |
| radius | 2 | tibia | 2 |
| ulna | 2 | fibula | 2 |
| carpus | 12 | tarsus | 8 |
| metacarpus | 10 | metatarsus | 8 |
| os ph. I. | 8 | | 8 |
| os ph. II. | 7 | | 6 |
| os ph. III. | 10 | | 7 |
| | — | | — |
| | 55 | | 46 |

os sesamoideum 19